

84

14

अथ

वैदान्त परिभाषा प्रकाशिका ।

(पेन्ना दीक्षित-प्रणीता)

Vedanta-paribhasha-prakashika.

८४
१४

णिकत्वस्य तत्रापि संभवात् ॥ अभावानां ब्रह्मणश्च प्रामाणिकत्वेऽपि सदहेताव्या ॥ कोपादित्यापि केचित् ॥ नन्वस्यानुमानस्य मिथ्यात्वं किमनुमानांतरेण सिध्यति किं
 वानेनानुमानेन आद्येन वस्तुतस्तस्यानुमानस्य मिथ्यात्वसाधनेनानुमानांतरापेक्षणात् ॥ नवजिज्ञासायां सत्योतदनुमानप्रवृत्तेर्नानवस्थेति वाच्यं ॥ यद्युक्तसाधनं तत्र
 उक्तसाध्यमिति व्यसिग्रहणसमयेन सत्यतस्यानुमानस्य मिथ्यात्वानवगमे सर्वोपसंहारः ॥ वतीत्यादि ॥ नैसिध्यत ॥ अधिगमवन्न ॥ अधिगम
 मादाय तत्र तदनुमानांतरं देवापेक्षणीयमिति कथं न मूलं साभिः ॥ न द्वितीयः ॥ स्वात्मवृत्तित्वविरोधात् ॥ स्वगर्भमिथ्यात्वस्यैवैवग्रहणादिति चेत् ॥ नैतत्सारं ॥ शब्दव
 त्प्रपञ्चस्य त्वानुमानवत् ॥ अध्ययनविधिवत् ॥ विरोध इत्यत्र प्रतिप्रसंगेन ॥ मिथ्यात्वानुमाने बाधकमात्रां क्यनिराकारोति ॥ नैवैति ॥ ब्रह्मसत्ताया एवेति ॥ नन्वसत्ताजाति
 रेव तद्विषयोस्तु न ब्रह्मैवैतन्मिति वाच्यं ॥ सत्समवायः सती जातिरित्यादौ जात्यभावे सत्ताप्रत्ययदर्शनेनैवैतन्मिति सत्ताया एव तत्र विषयतया वक्तव्यत्वात् ॥ न चोपाधिर
 पसत्तातत्र विषय इति वाच्यं ॥ अनुगतसत्तासंभवे अननुगतसत्ता कल्पनानिवकाशात् ॥ उपाधिनैव घटादौ सत्ता व्यवहारोपपत्तौ जाति कल्पना संभव इति भावः ॥ किंप्रत्य
 क्षमात्रे रूपवत्तंत्रं उत द्रव्यप्रत्यक्षेनाद्यस्याहनी रूपस्येति ॥ द्वितीयमनद्यद्रूपमिति नैवैति ॥ ननु घटादिव द्रव्येणोपि द्रव्यत्वमास्तिमित्यत आह गुणप्रत्यक्षमिति ॥ अस्ते
 वंततः किमिदं तत्र आह नहीति ॥ निर्गुणस्येति ॥ नन्वात्मने निर्गुणत्वे किं मानं ॥ न तावत्प्रत्यक्षं असिद्धे ॥ न वा त्वत्त्वं निर्गुणसमानाधिकरणं आत्मत्वगुणत्वातिरिक्ता
 प्रतियोगिका भावप्रतियोगित्वात् ॥ गुणत्ववदित्यनुमानं मानमिति वाच्यं ॥ तत्राश्रयाद्यसत्त्वे असिद्धे ॥ तत्सत्त्वे ॥ ततएव सगुणत्वायातात् ॥ गुणसत्त्वस्यापि
 प्रमेयत्वाद्यधिकरणत्वेन साध्यवैकल्याच्च ॥ नापि धर्मत्वं किं निनिष्ठाभैर्वैत्यंतो प्रतियोगितावच्छेदकं धर्मत्वात् ॥ गोत्ववदित्यनुमानं तस्य प्रामाण्ये ब्रह्मणे भावमादाय सगु

णत्वप्रसंगात् ॥ अभावस्याधिष्ठानात् कत्वे साध्यस्वबाधे नापि निर्गुणमित्यादि वाक्यं मानं सत्यकामादिवाक्यानुसारेण तस्य हेतुगुणनिवेधपरत्वात् ॥ यथा ग्रीष्मो यं
 यशुमालभेति वाक्योक्तिरहितं हि साव्यतिरिक्तं हि सानिषेधपरतानि हि स्यादिति वाक्यानां ॥ अतएव समस्तहेयरीहितं विद्या ॥ त्वं परमं पदमिति स्मृतिः ॥ अतएव निर्गुणवा
 क्यगतगुणपदस्याहेयगुणलक्षणा स्यादित्यपास्ते ॥ न हि स्यादित्यादौ हि सापदस्य लाक्षणिकत्वं दर्शनेनेष्टापत्तेः ॥ अतएव द्वितीयादिवाक्यमपि न मानमिति पूर्वः पक्षः ॥ सि
 द्धंतस्तद्धर्मत्वमात्मनिष्ठा सत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं ॥ घटत्वधर्मत्वे इति प्रमाविशेष्यत्वात् घटत्वयत् ॥ न च सत्ताभावमादाय सधर्मत्वापत्तिः ॥ अत्यंताभावस्य ब्रह्मरूप
 त्वांगीकारात् ॥ नैवैवमात्मनिष्ठत्वाभावाद्वाधः ॥ ब्रह्मणि ब्रह्मेत्यप्रतीत्या ब्रह्मत्वेन ब्रह्मणे स्वावृत्तित्वेऽपि ब्रह्मणि प्रपञ्चोनेति प्रपञ्चाभावत्वेन स्वस्य स्ववृत्तित्वाविरोधात् ॥ अ
 तएव काले काल इति प्रतीत्यभावेन देशत्वेन कालस्य स्वाधारत्वाभावेऽपि ॥ इदानीं काल इति प्रतीत्या कालस्य कालत्वेन स्ववृत्तित्वाभ्युपगमः ॥ अतएव घटे घट इति प्रतीत्यभावे
 न घटस्य घटत्वेन घटानाधारत्वेऽपि घटे भावमिन्न इति प्रतीत्या घटस्य घटे न रूपेण स्ववृत्तित्वाभ्युपगमः ॥ अत्र विषयधर्मब्रह्मणोः संबंधानुपपत्तिर्वाधिका ॥ संयोगस्य द्रव्य
 मात्रवृत्तित्वात् ॥ समवायस्य च इष्टित्वात् ॥ कथं तर्हि निर्गुणस्य संसारः ॥ न कथं विदित्येवेति ॥ नन्वस्वयंप्रकाशे ब्रह्मणि अज्ञानं संबंधो न संभवतीति वाच्यं ॥ यच्च कारोधि
 तांधकारस्य सारलोकाविरोधित्वादर्शनेन समसत्ताकप्रकाशतमसारेव विरोधित्वकल्पनेन पारमार्थिके ब्रह्मण्योरोपिताज्ञानसंभवे विरोधाभावादिति ॥ एवं निर्गुणश्रुतिर
 यिमानं ॥ न वन हि स्यादिति न्यायात् तत्राग्रीष्मो यशुमालभेति सवित् सगुणस्य कविदपि तात्पर्यविषयत्वेन वैकल्यात् ॥ वेदप्रतियाद्यतामात्रेण सामान्ये विशेषन्याया
 भ्युपगमे रात्रायणभारतादिसिद्धेः ॥ खशेकविशेषानुसारेण समस्तहेयरीहितमित्यस्यापि हेयविशेषनिवेधतापरत्वापत्तौ निरविलहेयप्रत्यनीकत्वसिद्धिप्रसंगा

२६ त॥ नवगुणानां तात्पर्यविषयत्वेन प्रतिपादनवैफल्यं॥ उपासनाप्रकारणपठितानामुपास्यगुणसमर्पकत्वेन निर्गुणब्रह्मप्रकारणपठितानां प्रतियोगिसमर्पक
 तेन विज्ञेयता॥ नवनकुलं जंभक्षयेदित्यादिविविधे धर्माव्यगतपादानामेव प्रतियोगिसमर्पकत्वं संभवेत्थक्प्रयोगिप्रतिपादनवैफल्यं॥ अनानुतेर्जैर्जिलाग
 वाधकाश्चर्यादौ निषेधस्य जर्तिलाहोमस्य जर्तिलयवा॥ ग्रस्यादिना प्रतिपादनदर्शनात्॥ नतत्र यथान्तरयोगानित्यादौ निषेधस्यार्थादेः अथ यथान्तरयोगानिति वा॥
 व्यपतिपादनदर्शनात्॥ नच सर्वशब्दानामसति प्रवृत्तिनिमित्ते अप्रवृत्तेः॥ ब्रह्मणः शब्दाप्रपादनैव स्तादिति वाच्यं॥ क्वचिदपि तस्य क्वचिद्ब्रह्मस्वरूपस्यैव गुणाद्यभावस्य
 तथात्वसंभवात्॥ नच यतो वेत्यादि ज्ञेयब्रह्मपरैवाक्यतद्विजिज्ञासस्त्विति जगदेतत्त्वविशिष्टस्यैव जिज्ञासितोक्तात् तस्य पूर्वोक्ता शेषपरत्वादिति वाच्यं॥ तथा सति यत्तदे
 र्भिन्नार्थतापत्तेः॥ नहियत॥ रस्यस्य यदः प्रातिपदिकस्य जगदेतत्त्वविशिष्टत्वेनैव वाचिता॥ तथा सति पंचमी वैयर्थ्यापत्तेः॥ किंतु चैतन्यमात्रं॥ तथा च यथा
 स्वप्ने गजाद्यनेकपदार्थानन्वभवंतं पश्येत्त्यादौ योजु नो द्रोणभीष्मादीन जगत्पश्येत्त्यादौ च तत्त्वदेन विधर्मिमात्रस्य परामर्शः॥ नतु पूर्वोक्ता शेषगुणविशि
 ष्टस्य॥ तथा चापि तस्य ब्रह्ममात्रपरं॥ अतएव चेमां प्रवाशं कां व्यावर्तयितुं मूलके युष्माद्यायतनं ब्रह्मैकं प्रेत्यतमेवैकं विजानीथात्मानमन्यावाचे विमुंचयेति वि
 शेषणनिरासपूर्वकं विशेष्यस्य ब्रह्मण एव ज्ञेयत्वं मुक्तमूलमधिकेन॥ ननु सिद्धं ते कल्पितगुणांगीकारेण कल्पद्रव्यत्वमंगीक्रियतां को विरोधः॥ अन्यथा
 जन्मोर्गत्राधिष्ठानत्वं न स्यादित्यत आह॥ अस्तुवेति॥ एतच्चोपलक्षणं॥ घटादिव न कृत रूपस्यापि कल्पितत्वेन वाक्ष्यतात्वाविरोधात्॥ अतएव ब्रह्मणः स
 र्वद्विषयत्वात्॥ वैदिकसमाधिगतत्वं तु आकारांतरेणेति न विरोध इत्यपि बोध्यं॥ नतु प्रकारेण सर्वप्रपंचस्य मिथ्यात्वेकमेव प्रतिपादक्योतिष्ठोमादिवाक्यानाम

८४
 १४
 सर्वेषां भावानां मृषात्मता मिथ्या रूपता॥ स्वाश्रयत्वेनाभिमाने अत्यंताभावप्रतिगियोत्वे प्रतियोजना॥ सर्वप्रपंचमिथ्यापक्षीकारेण मिथ्यात्वं प्रसाध
 ने॥ प्रत्येकपक्षीकारेणाप्याहयदेति॥ एतत्पटस्पतं च न रनिष्ठात्वं ताभावप्रतियोगित्वाभ्युपगमेनार्थान्तरवारणायैतदित्युक्तं॥ तेषामेव संप्रतिमाहृत उक्तमिति॥
 अंशिनः अवयविनः स्वावयवनिष्ठात्वं ताभावप्रतियोगित्वमिति ध्येयं॥ अंशित्वादिति हेतुः॥ इतरांशी चेति दृष्टान्तः॥ उक्तन्यायमवयविभिन्नेषु गुणादिषु
 तिदिशति दिग्बैवेति॥ ननु भयमतेपि कार्यकारणयोरभेदेन कार्यस्य कारणानाश्रितत्वेन तत्साधने सिद्धसाधनं स्यात्॥ ब्रह्मवदवतिस्त्वेन घटादिव द
 यवतिस्त्वेन वायव्या अर्थान्तरत्वे॥ किंवायमभावः प्रमाणिकत्वाअप्रमाणिकत्वानाद्यः॥ अद्वैतहान्यापत्तेः॥ न द्वितीयः॥ रजतेसांशत्रमानंतरं न रजतेमिति रजतेरजतत्वे प्रती
 यधप्रतिभासिकात्वं ताभावप्रतियोगिने पिरजतत्वे स्यामिथ्यात्वेनार्थान्तरप्रसंगात्॥ सिद्धसाधनत्वेनेति॥ न दरमणीयं॥ किमेतन्नेत्यापि कश्चोद्यमुत मध्वमतानुसा
 रिणः॥ नाद्यः॥ तेषां मते कार्यकारणयोरत्यंतभेदांगीकारेणानुप्रसक्तानुमानसंभवात्॥ न द्वितीयः॥ किं कार्यकारणयोरभेदस्तात्त्विकउतकाल्पनिकः॥ नाद्यः॥ तात्त्विका
 भेदांगीकारेणोः कार्यकारणभावभावप्रसंगात्॥ एकस्यायौर्वापर्यसंभवात्॥ न द्वितीयः॥ तथा सति गलेपादुकान्यायेनामिथ्यात्वांगीकारप्रसंगात्॥ नतु वापि मते कथं
 कार्यकारणयोरभेदेन व्यवहार इति चेत्॥ श्रूयतामवधानेन॥ नहिवयं कार्यकारणयोरभेदमवधार्यमिदं॥ किंतु कारणव्यतिरेकेण कार्यभाविमिति तथैवाहु राचार्यवत्स्यत
 यः॥ तदन्यत्वाभिमणशब्दादिभ्यस्त्वेन नरवत्त्वनन्यत्वमित्यभेदं ब्रूमः॥ किंतु भेदव्यासेनापि इति॥ यत्तु ब्रह्मवदिति तन्न॥ स्वाश्रयत्वाभिमतानामाश्रयत्वस्य विविक्षितत्वे
 नानाश्रितत्वायोगात्॥ अन्याश्रितत्वा संभवः॥ अन्याकारत्वाभावात् अवापकत्वाच्च॥ नियमतयोरप्राप्तेः॥ यदीपि कंचेत्यादितदपि न॥ ब्रह्मज्ञानेन रावाध्यत्वाप्राप्ता

च प्रपंचो न मिथ्या इति चेत् तदा तत्र त्रयं विद्यते सत्यं त्रयं पक्षं चेति शंका मुपसंहरत्याजेन निराकरोति ॥ तस्मादिति ॥ तथा च मृदुष्टांतस्य कारणव्यतिरिक्तकार्यो
भावप्रतिपादनपरत्वात् ॥ बहुश्रुत्यादिमूलकत्वेन मिथ्यात्वानुमानस्य बलवत्त्वाच्च न बाधसत्यप्रतिपक्षविति भावः ॥ ननु प्रपंचमिथ्यात्वे श्रुतिनपत्त्यामिदं चे-
न्न ॥ तथा हि ॥ नेह नानास्तीति श्रुतिस्तव नाना ॥ न च ब्रह्मणि नानात्वं निषिध्यत इति वाच्यं ॥ नानाशब्दस्य नानार्थपरत्वे मुख्यार्थहानापत्तेः ॥ एकमेवा-
नानात्वमिथ्या ॥ द्वितीयं ब्रह्मेत्यपमानं च न तत्समो नाभ्यधिकश्च दृश्यत इति वचनानुल्लेखनिषेधपरमिति वाच्यं ॥ सामान्यनिषेधस्य विशेषाभावपरत्वे हिंसा प्र-
तिषेधस्यापि ब्रह्मणो न हंतव्यं आत्रेयो न हंतव्यं इत्यादि निषेधविषयत्वापत्तेः ॥ यद्विचित्रं तथा सति लक्षणापत्तिः ॥ तदा प्रकृत्येधितुल्यं यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा-
भूतत्वेन कं पश्येति देशेति मीमांसा ॥ न च येषां मते सर्वमात्मैवाभ्यदिति मायावादमनृदात्तत्वेनेत्यादिना दूषणं तत्रोप-
न्यस्यात्त इति वाच्यं ॥ अद्वैत इति सि-
द्धवदनुवादो न स्यात् दूषणपरत्वे आकाशा अनंदो न स्यात् असद्भूत्येति वेदवत् ॥ अविष्यदित्यादि निर्देशापत्तेः ॥ सदेव सौम्य दमय आसीत् ॥ मायामात्रे मि-
दं देतं मदेतं परमार्थतः ॥ यस्मात्परं ता परमस्ति किं चित् इत्याद्यपि निषेधश्च न मपि प्रमाणं ॥ यदीदं दृश्यते मूर्तमेतत्तानात्मनस्तव ॥ भ्रान्तिज्ञानेन पश्यंति जगद्रूपमयो-
गिनः ॥ ज्ञानस्वरूपमस्ति जगदेतदबुद्धयः ॥ अर्थस्वरूपं पश्यंती भ्रामांती मोहसंघवर्जित ॥ ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तैस्त्विजगत् ॥ ज्ञानात्मकं प्रपश्यंति त्वद्रूपं
परमेश्वरोति विष्णुर्वचनात् ॥ प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेन तु संबिदा ॥ आद्यं तव दसत्त्वात्वा निःसंगे विचरेदिहेति भागवतोश्च ॥ यथा स्वप्ने मूर्ते स्यात्संस्तर

व शतं भ्रमः ॥ तथा मायाविलासो यं जायते जाग्रति भ्रम इति वसिष्ठवचनाच्च ॥ प्रपंचमेतु बोधमन्येन स्या निरूपणात् ॥ सुबोधं ब्रह्म सत्यत्वादात्मत्वात् ॥ स्वप्रकाशना-
दितिकूर्मपुराणवचनात् ॥ ब्रह्मैव विद्यते साक्षाद्भूतं वस्तुतः पिव ॥ तथा सति शिवज्ञानी किं गृह्णाति हाति किं मीति स्कां दवचनाच्च ॥ ननु ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्या-
सत्त्वेऽपि मायान स्यात् ॥ अनादित्वं च तस्यान स्यात् इति चेत् ॥ परमार्थतस्तदसत्त्वं स्पष्टत्वात् ॥ अत एव च स्कां देशिवरूपातिरेकेण नास्ति मायाविवक्षितः ॥ मायैव च शि-
वादन्या विद्यते चेति वस्यतु ॥ महत्त्वं परमं साक्षाद्भूयैत सुरपुंगवेत्याद्यत्वात् तस्मान्निस्मिन्महोदेवः साक्षादेव स्वयं प्रभुः ॥ आनंदरूपः संपूर्णो न तदन्योऽस्ति कश्च-
नेत्युक्तं ॥ तस्मात्सिद्धं श्रुतिस्मृतियुक्तीति हासपुराणसहस्रेः प्रपंचस्य मिथ्यात्वमिति ॥ ॥ इति श्रीपेता दीक्षितकृतोपरिभाषा प्रकाशिकायामनुमान-
परिच्छेदः ॥ अनुमानं निरूप्यक्रमप्राप्तमुपमानं रूपयति अथेति ॥ तत्रोपमाने निरूपणीये सादृश्येति ज्ञायमानपदार्थगतसादृश्यानुभवात्प्रतियोगिकः स्मर्यमा-
माणपदार्थगतसादृश्यज्ञानमुपमानमित्यर्थः ॥ उक्तलक्षणमुदाहरणनिष्ठतया प्रतिपादयति ॥ तथा हीति ॥ अदृष्टगोपि उस्पृशेत्सादृश्यज्ञानानुदयादाहृष्टगोपि
उस्पृशेति ॥ नगरं स्थस्य गवयपि उदर्शना संभवादाह वनं गतस्येति ॥ सन्निकर्षमाह गवयेति प्रतीतिमभिनयति अयं पिंड इति ॥ उपमानप्रामाण्यांगीकारेऽपि फ-
लकरणभावेवादि विप्रतिपत्तेः स्वामिमत्फलकरणे सप्रमाण के दर्शयति ॥ तत्रेति ॥ उक्तं ज्ञानयोर्मध्ये एतेन यथागोस्तथागवय इति वाक्यश्रवणसमनंतरंगोसा-
दृश्यविशिष्टानुभवः ॥ वाक्यार्थस्मरणशायमसौ गवयश्च वाच्य इति प्रतीतिरुत्पद्यते ॥ तत्र विशिष्टपिंडज्ञानं करणं वाच्यज्ञानं फलमित्यपास्तं ॥ अतिदेशावा

क्यादेवोक्तवाच्यतायाः संभवेनोपमानस्यमानांतरत्वासिद्धेः॥ नचवाक्यश्रवणसमयेगवययदप्रवृत्तिनिमित्तस्यगवयत्वस्यानुपस्थित्यासंवाधिनोवगमे
संबंधस्यद्वैतगमत्वादिनिवाच्यं॥ प्रतीतस्यगोसादृश्यस्याप्रवृत्तिनिमित्तत्वेपितदुमात्॥ उक्तवाच्यताज्ञानोत्पत्तेर्लाघवसहकृतप्रमाणोपस्थितौकार्योचित
शक्तिवत्त्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वनिरासान्नविरोधश्रुतिभावः॥ नाप्यनुमानेनेति॥ मदीयागौरेतद्वयसदृशीगवयनिष्ठसादृश्यादिस्यस्यव्यधिकरणत्वादि
तिभावः॥ उक्तव्यास्यस्फुरणदशायामनुभवेसिद्धएवकिंवयदिब्यवहितगोसादृश्यज्ञानं प्रमाणान्तरस्यन्यमित्यभ्युपेयतेतदावैसादृश्यज्ञानार्थमपिप्रमा
णांतरंस्वीक्रियतांइत्यनुशयादाह॥ उपमिनोपमिति॥ तथाचैवसादृश्येतथानुभवान्वैसादृश्यस्यार्थापत्तिप्रमाणसमधिगतत्वञ्चेतिभावः॥ उपपादितमर्थमु
पसंहरतितस्मादिति॥ इतिश्रीमन्निवेदिनारायणदीक्षितात्मजेनेपेनादीक्षितेनविरवितायावेदांतपरिभाषायाकाशिकायामुपमानपरिच्छेदः॥ ॥
अथेति॥ उपमाननिरूपणांतरमित्यर्थः॥ आगमप्रमाणस्यलक्षणमाहयस्येति॥ अयोग्येवाक्येतिव्याप्तिवारणायनबाध्यतइत्युक्तं॥ केनेत्यपेक्षायामाहमानां
तरेणेति॥ सप्रजापतिरित्याद्यर्थवा॥ दवाक्येअव्याप्तिः॥ तदर्थस्यबाधितत्वादित्याजआहतास्येति॥ प्राशस्वरूपार्थस्यतत्राबाधितत्वादितिभावः॥ ज्ञा
नश्रुतिप्रमास्यइत्यर्थः॥ अकांक्षेति॥ निराकांक्षेघटकर्मत्वमित्यादौशब्दस्यसंसर्गज्ञानाजनत्वोकेदितिभावः॥ आकांक्षादिकंसहकारीत्युक्तं॥ तत्रप्रथमो
पस्थित्वेनेप्रथमंशिष्यजिज्ञासायामाकांक्षानिरूपयति॥ तत्रेति॥ तेषुमध्येइत्यर्थः॥ धर्मादिपदस्मारितवन्ति॥ जिज्ञासाविषयेअतिप्रसंगवारणाय

प्रामाण्यप्रसंगः॥ मिथ्यार्थप्रतिपादकत्वात्॥ अग्निनासिंचेदितिवाक्यवत्॥ इष्टापन्नोत्तसामान्यादितरेषुतथात्वमितिन्यायेनवेदैकदेशाप्रामाण्येवेदानामप्रामाण्य
प्रसंगादित्याशंक्यकर्मणां व्यावहारिकसत्यत्वांगीकारान्नदोषइत्याशयेनाहयइति॥ पारमार्थिकत्वमिति कलत्रयावाध्यत्वमित्यर्थः॥ व्यावहारिकसत्यत्वं संसारदशा
यामवधितत्वमित्यर्थः॥ प्रतिभासिकत्वं तत्कालेअवाध्यमानत्वं॥ सन्घटइतिव्यवहारसमर्थयतिनथाचेति॥ अद्वैतवाक्यवत्त्वावेदकत्वानंगीकारेप्रव्यावहा
रिकत्वावेदकत्वांगीकारात्॥ प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यंतउक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणानांप्रामाण्यं व्यावहारिकं॥ अद्वैतागमवाक्यानांतत्वावेदनलक्षणमितिभावः॥ ननुघ
टारेव्यावहारिकत्वांगीकारेनेहानास्ति किंचनेतिब्रह्मणिस्वरूपेणनिषेधोनस्यादित्याशंक्याह॥ अस्मिन्निति॥ नन्वस्मिन्पक्षेघटादेर्मिथ्यत्वंनस्यात्॥ तत्त्वादेत
स्यव्यावहारिकप्रमाणसिद्धत्वेनप्रतियोगिसत्त्वस्याभावविरोधितयापटाभावस्यतत्राभावादित्येआह॥ अस्मिन्पक्षेचेति॥ एकावच्छेदेनेति॥ स्वाश्रयत्वाभिमतया
वन्निष्ठपारमार्थिकत्वावच्छिन्नास्यताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमितिपर्यवस्यति॥ एतच्चोपलक्षणं॥ सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदवत्त्वापरमार्थसत्तावच्छिन्नप्रति
येगिकभेदवत्त्वाप्रमाणाज्ञानवत्त्वगर्भधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयनिवृत्तिप्रतियोगित्वंवेत्यादिकं मिथ्यात्वलक्षणंबोध्यं॥ नन्वभेदघटित
लक्षणस्यब्रह्मण्यपितीत्याहिरितिवाच्यं॥ अधिष्ठानताप्रयोजकसंबंधातिरिक्तसंबंधेनभेदवत्त्वस्यविवक्षितत्वात्॥ अन्यथाशब्दसमवायितत्वादीनांगमन्त्र
क्षणानांकलैतिव्याप्तिः स्यात्॥ असतोसत्त्वादेवनातिव्याप्तिः॥ ननुमृत्तिकेत्येवसत्त्वमित्यादिवाक्यात्प्रपंचस्यसत्यत्वावगमेनमिथ्यात्वानुमानंवाधितं॥ किं

दकत्वं तत्र तत्र नेत्यत आह प्रदेयद्रव्यस्येति॥ नन्वामिक्षाद्रव्यस्य देवतारूपपदार्थान्वयबोधसहकृतत्वेनोक्तवच्छेदकत्वात्वादव्याप्तिरित्ये आह स्वसमानजातीये
ति॥ प्रदेयद्रव्यत्वेन सजातीयस्येति॥ ननु वैश्वदेवयागस्यामिक्षाद्रव्येण सह कांक्षानस्यात् स्वसमानजातीयवाजिनद्रव्यान्वयबोधसहकृतप्रदेयद्रव्यत्वस्य वच्छेदकत्वाभावा
दित्यत आह आमिक्षायां त्विति॥ तदेति॥ आमिक्षान्वयबोधकाल इत्यर्थः॥ उक्तन्यायबलाबलाधिकरणनिष्ठादाहरणान्तरेष्विति दिशति॥ उदाहरणान्तरेष्विति॥ तथा
च ऐद्यागाहपत्यमुपतिष्ठतेत्यत्र तृतीयावगतशेषत्वस्य कदाचन स्तरीरसीत्यादेः शेष्याकांक्षायां मंत्रलिंगाद्गाहपत्यसमीपे स्थितं इन्द्रमुपतिष्ठत इतीन्द्रोपस्थानस्य शेष
धित्वप्राप्तौ द्वितीयगाहपत्यप्राधान्यावगमेन तदुपस्थापनस्यैव शेषित्वेन चित्ततया इन्द्रोपस्थानो विरहाल्लिंगस्य दोषत्वम्॥ एवं लिंगवाक्यविरोधो दाहरणादव्याप्य
कांक्षाभाव उपपादनीय इति भावः॥ क्रमप्राप्तौ योग्यतां निरूपयति॥ योग्यतत्वेति॥ संसर्गोऽिति॥ विशेषणरूप्यमाह॥ अग्निर्नेति॥ तथा च तत्रातिव्याप्तिवारणार्थं न
ति द्विशेषणोपादानमिति भावः॥ तास्य विषयपदस्य प्रयोजनमाह सप्रजापतिरिति॥ प्राशस्येति॥ ननु तत्त्वमसीत्यादव्याप्तिः॥ प्रतीयमानविशिष्टार्थप्रेक्ष्य मन्त्रावाधे
तत्वादित्याशंक्य उपक्रमो दिनाजीवस्वरूपेण तास्योपधारणान्त्रावाध इत्यत आह तत्त्वमसीति॥ आसतिरिति॥ आसतिश्चेति॥ ननु लाघवेन तस्य दार्थो
पस्थितित्वेनैव तदुपस्थितेः शाब्दज्ञानहेतुतया पदजन्यत्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वेन तद्विशेषणव्यर्थं॥ इतोऽपि किंचित् शुद्धिर्नमस्ति॥ घटादिज्ञानस्य तस्य
रस्यागे घटादिज्ञानाभावस्य च दर्शनात् घटपदं घटज्ञानजनकं आनयेति पदमानयनज्ञानजनकमिति निश्चिनोति तदनंतरं घटपदं घटज्ञानजनकतावच्छेदक

कांक्षा
भाव

वत तदज्ञानजनकत्वात् इति ज्ञानजनकतावच्छेदकरूपशक्तिसिद्धिरित्यनुमानं शक्तो मानं॥ नन्वस्तु शक्तिः शक्यत्वे किमायातमत आह॥ तादृशेति॥ व्यक्त्वा
रुतिजातयः शक्या इति न्यायविदो वदन्ति॥ तान् इष्यति त्वेति॥ शक्तिविषयत्वमित्यर्थः॥ जातिरिति विशिष्टशक्तिकल्पने जातेर्विशेषणत्वेन प्रथमोपस्थितत्वादावश्यकक
त्वाच्चेति भावः॥ एवका रव्यावर्त्यमाह न व्यक्तिरिति॥ यदा परमते बाधकमप्याह न व्यक्तिरिति॥ अत्र किमेकव्यक्तेः शक्यत्वमुत सर्वव्यक्तेः॥ नाद्यः॥ विनिगमकाभावात्॥
न द्वितीय इत्याह व्यक्तीनामिति॥ अनेका सुरास्तु कल्पनं गौरवमिति जातवेदशक्तिः कल्पते॥ तदुक्तं भट्टपादेः॥ विशेष्यं नाभिधागच्छेत्स्त्रीणां बुद्धिर्विशेषण इति भावः॥ जा
तिमात्रस्य शक्यत्वे व्यक्तित्वान्न स्यात्॥ व्यक्तौ शक्यताभावादि तत्रांकोते॥ कथमिति॥ जातिग्राहकमात्रस्य व्यक्त्याह कत्वनियमेन जातिज्ञानस्य व्यक्तित्वविषयत्वमि
ति प्राभाकरमतानुसारेण समाधने जातिरिति॥ ननु जातिग्राहकस्य व्यक्त्याह कत्वनियमः॥ अप्रयोजकत्वात्॥ अन्यथा जातिस्मरणसंप्रये व्यक्तित्वानापत्तेः॥ व्यक्तित्वा
ह कसामि प्रसत्त्वस्योपापित्वाच्च॥ तथा च जातिमात्रशक्तिमत्त्वस्यैव तत्त्वभावं स्यादित्यस्य चेराह॥ यदेति॥ स्वरूपसंज्ञिकमात्रेण व्यक्तित्वानसंभवादिभिर्भावः॥ तर्हि
व्युत्पन्नस्यार्थप्रत्ययापत्तिरित्यत आह॥ जातविति॥ जात्यंशशक्तिर्ज्ञाताया एव प्रयोजकत्वाभ्युपगमात् प्रयुगमाना व्युत्पन्नस्य तत्त्वस्यैति भावः॥ ननु विनिगमनाभा
वाद्युत्पन्नशक्तिज्ञानमेव हेतुरस्तु न तु जात्यंश इत्याशंक्य किमिदं तदस्य चोद्यं तदन्याधिकस्य नाद्य इत्याह॥ ननु व्यक्तं शक्तिरिति जात्यंशशक्तिज्ञानहेतुत्वेनैव
वैमविनिगमकमिति भावः॥ नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यक्त्यंश इति ज्ञानमपि हेतुरेवेत्यत आह॥ जातविति॥ तदसिद्धेरिति भावः॥ द्वितीयं प्रतिबंधा इष्यति॥

अतएवेति॥ अन्यथाह्यनुसृष्टापितस्यसंसर्गस्यान्वयबोधत्वाविषयत्वासंभवादिनिर्मावः॥ ननुव्यक्तेरपिवाच्यत्वेव्यक्तिरवाच्येति सिद्धांतः॥ कथंमिदं तत्र आह॥ जायमानेति॥ यद्वाव्यक्तेः शक्यत्वेवाच्यत्वमपि स्यादित्ये आह॥ जायमानेति॥ नन्वत्रमतेव्यक्तिभानं किंसमानविमतिवेद्यतया उतस्वरूपसंछिन्नामात्रेण नाद्यः॥ पूर्वोभेदप्रसंगान्॥ पूर्वोक्तदोषापत्तेश्च॥ नचव्यक्त्यंशशक्तिः सद्रावासद्रावाभ्यांभेदशतवाच्यं॥ तर्हि व्यक्त्यंशशक्तिनिरूपणस्य बोधाननु रूपत्वेन देयविवेकल्योनांतरोक्षपदानुपपत्तेः॥ नदितीयः॥ अन्यस्मिन्स्याप्यर्थबोधोपपत्तेः॥ यत्तयंशेव स्यात्तवमवतो जात्यंशशक्तिसानाद्युक्तिमानापत्तेरित्यपरितोषान्मुनाचार्यमत आह॥ अथवेति॥ नन्वेकदेशात्राक्तस्य कथं विशिष्टलक्षणा स्यात्॥ इत्यत आह॥ यथेति॥ अन्यधानीलानन्वयप्रसंगान्॥ यद्वा स्वार्थदेयेन रूपेण साते भवति लक्षणेति न्यायाहोत्वा दन्येन रूपेण गोव्यक्तेरनुपस्थितत्वेन कथं तत्र लक्षणे स्यात् आह यथेति॥ तथाचात्रव्यसिचारा न्नायं नियम इति भावः॥ नदिशिष्टेति॥ यद्यपि गोपदादेर्युगपदेव शक्तिलक्षणाभ्यां जातिव्यक्त्युपस्थापकत्वं संभवतीति जातौ लक्षणास्वीकारो न्यर्थः॥ तथापि युगपद्विद्वद्विरोधमस्तीत्यातथोक्तं॥ मनांतरे तु शक्त्यातद्वोधश्च वतथावतद्विशिष्टपदं तदुपहितपरं दृष्टव्यं॥ तस्माद्युक्तौ लक्षणैव॥ नस्त्यदस्य नीलद्रव्ये लक्षणे स्यत्र संमतिमाह॥ तदुक्तमिति॥ इदं स्य घटपदादिलभ्यत्वात्तन्मात्रे नलक्षणेति भावः॥ एतेन मानांतरोपसृष्टापितव्यक्तिमादाया न्वयबोधसंभवे तत्र लक्षणा कल्पनमनर्थकमित्यपास्तं॥ पदोपसृष्टापितानामेव शाब्दबोधविषयत्व नियमादिति भावः॥ केम प्राप्तं लक्ष्यपदार्थान्निरूपयितुं प्रतिजानीते॥ अथेति॥ तत्र लक्ष्ये निरूपणीयव्यसंबोधो लक्षणलक्षणमित्यसिंधा यल्लक्षणां विभजते

पदार्थानामित्युक्तं॥ पदार्थपदं च स्यात्प्रकृतपदप्रतिपाद्यपरंबोधेन नोक्तातिप्रसंग इति भावः॥ लक्ष्ये लक्षणमुदाहरति॥ क्रियाश्रवण इति॥ यजेतेति क्रियाश्रवणे कारकाकांक्षायां सोमेनेति करणान्वयः॥ कथंमितीति कर्तव्यताकांक्षायां दीक्षणीयाद्यंगानामन्वयः॥ तथाचक्रियाकारकेति कर्तव्यतादीनां परस्परजिज्ञासाविषयत्वमस्तीति भावः॥ योग्यत्वस्य पदस्य प्रयोजनमाह॥ अजिज्ञासोरिति॥ नन्वत्रश्रोतरितु स्याद्यसंसर्गो वगमप्रागभाव एव योग्यतावच्छेदकवच्छिन्नत्वमेतत्तथाचयतो वाक्यान् न कदाचिदप्यन्वयबोधो जायते तत्र पदार्थे उक्तलक्षणाव्याप्तिरित्याशंकोक्तं॥ वतल्लक्षणाभिस्यमिप्रेत्यावच्छेदकमेदं दर्शयति तदिदं॥ इति कर्तव्यतात्वमपि दय्यात्वं॥ ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यकारकादिपदभावेन कारत्वादिरूपावच्छेदकघटितोक्तलक्षणाभावात्तत्राव्याप्तिरित्यत आह॥ अभेदान्वय इति॥ परस्येति॥ विशेषणव्यावर्त्यमाह॥ एतादृशेति॥ पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वरूपकांक्षाभिप्रायेणेत्यर्थः॥ तथाचवाजिनस्य वैश्वदेवयागाकांक्षा सत्त्वेपिनयोग्यवाजिनाकांक्षेति भावः॥ बलाबलाधिकरण इति॥ द्वादशलक्षणांतृतीयाध्याये श्रुतिस्त्विह वाक्यप्रकारणस्थानसंप्राप्त्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादित्यत्र बलाबलाधिकरणे सावैश्वदेव्यामिक्षावाजिम्योवाजिनमित्यत्र द्रव्यदेवतासंबंधानुमितवैश्वदेवयागस्य द्रव्यविशेषाकांक्षायां मेकवाक्योपात्तामिक्षावाजिनयोर्विकल्पेन द्रव्यत्वे प्राप्ते समानलिंगकतद्वितश्रुत्योपात्तामिक्षाचिन्तत्वाच्चवाक्योपात्तवाजिनाकांक्षेति व्यवहार इति भावः॥ वाजिनमिति क्षीरसारेणामिक्षाक्षीरेण परिणते सति यत्कटुकं जलं तद्वाजिनमित्यर्थः॥ व्यवहार इति शास्त्रीय इति शेषः॥ ननु नहियोग्यतामात्रं लक्षणां किंतु तदवच्छे

स्वान्वयानुपपत्तावीपशक्त्युपस्थितविशेषणांशोऽन्वयबोधसंभवादित्ये आह ॥ यत्रेति ॥ ननुविशेष्यस्यविशेषणस्यचपदार्थकदेशत्वाविशेष्यपिक्वचि
लक्षणाकृतिरेत्येके किंविनिगमकमित्यत्राह ॥ स्वातंत्र्येणेति ॥ विशेष्यतयेत्यर्थः ॥ ननुपस्थितमात्रेणतदन्वयसंबोधसंभवेविशेष्यत्वस्यवैयर्थ्यमितिचेना ॥
प्रवृत्तिनिमित्तस्यार्थान्तरेणान्वयाननुभवेनविशेष्यतयातदुपस्थितेःप्रयोजकत्वादितिभावः ॥ नन्वेवमुक्तन्यायेनतत्त्वमसीतिवाक्याच्छक्त्यासञ्चिदानंदब्रह्म
बोधसंभवेतत्तल्लक्षणावर्थेवस्यादित्याशङ्क्यपरिहरति एवमिति ॥ विपक्षेबाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ नन्वेवंतत्त्वमस्यादिवाक्येषुलक्षणाभागलक्षणासौ
यमित्यादिवाक्यस्यपदयोरिवनापरेत्यादिनातत्त्वमादीनामाचार्यचरणैर्लक्षणास्वीकारेणतन्निराकरणेयमिदंनतः स्यादित्याशङ्क्यपसंहारव्याजेनप
रिहरति तस्मादिति ॥ ननुक्तविधयाजहदजहल्लक्षणादाहरणाभावेनत्रिविधलक्षणेतिप्रतिज्ञाविरुध्येतेत्यत आह ॥ जहोदिति ॥ ननुयतोवाचोनिव
र्तत इतिवाच्यत्वंप्रतिषेधात्कथंमुख्यवत्यास्वरूपप्रतिपादकत्वंतत्त्वमस्यादिवाक्यानामितिचेन्नैवं ॥ ब्रह्मैकविषयावाचंवेत्सततमास्तिकः ॥ अन्यावतो
विमुच्येत्यदिना ब्रह्मणोवाग्विषयत्वप्रतिपादेननतस्यलक्षणावृत्तिविषयत्वाभावपरतयापियोजयितुंशक्यत्वात् ॥ अतएवमुख्यवृत्तिविषयत्वाभावेपि
लक्षणावृत्तिविषयत्वपरत्विमितिब्रह्मवत्वरयंतिनेत्तमपास्तं ॥ मुख्यसंभवत्वेमुख्यकल्पनायाअयुक्तत्वादिति ॥ ननुकोकेभ्यश्चक्रकथंलक्षणा ॥ अन्वयानुपप
त्तिरूपलक्षणाबीजस्यतत्राभावादित्यत आह ॥ लक्षणेति ॥ यहीः प्रवेशायछत्रिणोयांतीत्यादौसर्वत्रतामर्यानुपपत्तेरेकलक्षणाबीजत्वदर्शनात् ॥ अभावादिति ॥ का

कारपिदधिरक्षणसंभवादितिभावः ॥ नन्वन्वयानुपपत्तेरेकलक्षणाबीजननुतामर्यानुपपत्तिः ॥ गंगायांघोषइत्यादौतामर्यस्याग्रहात् ॥ प्रागेवान्वयानुपपत्तिप्रतिसं
धानेनतस्यैवकृतत्वात् ॥ नचयहीः प्रवेशयेत्यादौयस्यादिः प्रवेशान्वयानुपपत्त्यभावेनतत्रालक्षणानस्यादिवाच्यं ॥ प्रकरणादिनाभोजनादावनुकूलप्रवेशनावगमेनतत्रा
पितसंभवादित्यत आह ॥ गंगायामिति ॥ तथाचगंगायांप्रमेयत्वमित्यत्रयदातीरेतामर्यनिश्चयतदातीरेलक्षणानस्यात् ॥ अन्वयानुपपत्तेरभावात् ॥ एवंचगंगायांघोषइ
त्यादौतामर्यग्रहानंतरमेवान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानमिति सर्वत्रतामर्यानुपपत्तिरेकलक्षणाबीजं ॥ सर्वानुगतत्वादितिभावः ॥ ननुलक्षणात्राक्ततावच्छेदकावच्छिन्नवृ
त्तिमतीवृत्तित्वाच्छक्तिवत्तस्यनुमानेनलक्षणायाः पदमात्रवृत्तित्वमिदं ॥ कथंतत्त्वमादिवाक्ये लक्षणाभिधानमित्याशङ्क्यअप्रयोजकत्वात्नेदमनुमानमित्याहलक्ष
णावृत्तिः ॥ ननुपदलक्षणयैवार्थप्रतीतिरितिचेन्नवाक्यलक्षणगौरवादित्यत आहयेथेति ॥ अन्यथान्यतरपदेनैवतीरोपस्थितिसंभवेइतरपदेवैयर्थ्यापनेगौरिवमप्रा
माणिकमितिभावः ॥ वाक्यलक्षणामाक्षिपतिनन्विनि ॥ शक्तिरूपपदसंबंधेनयत्तज्ज्ञाप्यतेतत्संबंधोलक्षणेत्याह ॥ उच्यतेइति ॥ वस्तुतस्तुशक्तिसादृश्यान्यत्वेस्त्यन
वोधानुकूलपदार्थोपस्थितिहेतुत्वेसीतराक्तिसंबंधज्ञाप्यसंबंधोलक्षणेऽस्यत्रतामर्यं ॥ ननुपदार्थस्यैवज्ञाप्यत्वादोषनादेवस्थमित्यत आहशक्तीति ॥ अन्यथावा
नं क्यप्रवणोतरसंसर्गप्रत्ययो नस्यादितिभावः ॥ नन्वेवमपभ्रंशोलक्षणास्यात् ॥ वृत्तिमत्त्वेनतस्यापिसाधुत्वापत्तौयत्तिकप्रयोगापत्तेः ॥ वृत्तेरेवपदसाधुत्वात्
कत्वादितिचेत् ॥ व्याकरणव्युत्पादितस्यैवपदवाक्यसाधारणस्यसाधुत्वाभ्युपगमात् ॥ अपभ्रंशस्यातथात्वादितितदेतदभिसंधायाहशितनकविदिति ॥ नन्वस्तु

लौकिकवाक्यलक्षणात्तथापि कथं तत्त्वमस्यादौ लक्षणावैदिकवाक्यलक्षणायाः क्वचिदप्यकृतत्वादित्य आह। एवमिति॥ नन्वर्थवादेन वाक्यलक्षणाकिंतु प्रत्येकपदलक्षणात्ताघवादित्यत आह॥ अर्थवाद इति॥ नन्वर्थवादपदसमुदायलक्षणाभ्युपगमे समुदायस्य पदत्वाभावेन विधिनापदैवाक्यतान स्यात् इत्यत आह एवमिति॥ ननु त्वदुक्तन्यायेन सर्वत्र शक्यस्यापि पदत्वं संभवेन वाक्येकवाक्यता कुत्रापि न स्यादिति शंकेत इति॥ बोधकत्वमिति॥ तत्र वाक्येकवाक्यनेत्यथाहरानुषंगभाषां योजनीयां॥ उदाहरति यथोक्तिः॥ प्रयोजनदिरंगं आप्रेयादिषु मंगिप्रकृतमुपसंहरति एवमिति॥ नन्वासति निरूपणमनर्थकं ज्ञात्वा न तस्याः शाब्दबोधांगत्वे मानाभावादित्यत आह सचेति॥ शाब्दज्ञानसामान्यकारणमुक्त्वा विशेषकारणमाह॥ एवमिति॥ तथाच न वाक्यार्थज्ञानत्वाविच्छिन्ने तस्य हेतुत्वं अवांतरवाक्यार्थज्ञानेनैव भिन्नारादिति भावः॥ ननु महावाक्यार्थबोधेपिन तद्हेतुरन्यत्र कृतकारणा देवोपपत्तौ विशेषकारणकल्पनायोगादित्यत आह तथैवेति॥ तस्यैव निरूपणस्य संगतिं दर्शयति कप्रप्राप्तमिति॥ पूर्वपक्षं दर्शयति॥ दत्तं तत्रेति॥ तात्पर्येनिरूपणीय इत्यर्थः॥ ननु तात्पर्याभावेपि तद्भूतार्थप्रत्यये स्त्वित्यत आह अयमिति॥ तदिति॥ पदार्थवाक्यार्थप्रतीतिजननयोग्यत्वं तात्पर्यमित्यर्थः॥ अतएवात्र जनकत्वं फलौपहितत्वं यदि तदा तात्पर्यज्ञाने सति वाक्यार्थप्रतीतिः॥ तस्यां च सत्यां तात्पर्यज्ञानमिष्यन्मेन्याश्रयापत्तिरिति दूषणमपास्तं॥ उभयतां तात्पर्यस्यापि शाब्दबोधहेतुत्वं॥ अन्यथा गंधप्रागभाववान् घटो गंधवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यपरवाक्यात्सामानाधिकरण्यबोधापत्तेः॥ सैधवमानयेतिलवणानयनपरादत्र संसर्गसिद्धिप्रसंगाच्च॥ ननु संसर्गतात्पर्यग्रहो न संभवति संसर्गस्यापूर्वत्वादिति चेन्न॥ सामान्यनस्तद्रूपेतात्पर्यग्रहसंभवात्॥ विशेषतः संसर्गसिद्धेरवशश्च प्रमाणकृतत्वादिति भावः॥

लक्षणाचेति॥ द्विरेफपदस्येति॥ द्विरेफपदं द्वौ रेफे यस्येति बहुव्रीहिसमासेन अमरपदलक्षणप्रतिभ्रमरपदेन च मधुकर उच्यते इति शक्यपरंपरासंबंधे न तस्यामधुकर इति रित्यर्थः॥ ननु लक्षितलक्षणा लक्षणगोण्यामतिव्याप्तिमिरुत आह गोण्यपि॥ त्रिविधेति॥ लक्षणेति शेषः॥ स्वार्थमिति विशेषान्नभोजनं कर्तव्यमित्यर्थः॥ ननु सोऽयमादिपदानां शक्त्या स्वार्थप्रतिपादकत्वमस्तु न तु लक्षणयामुपव्यार्थसंभवयामुपव्यार्थकल्पनाया अन्यायत्वात्॥ इत्याशंक्यमुपव्यार्थसंभवात्तत्कल्पनमित्याह॥ अत्रहीति॥ सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तद्देशात्कालविशिष्टस्यैव देवदत्तस्यैव क्वातुपपत्त्या तस्य देवदत्तमात्रपरत्वमित्यर्थः॥ लौकिकमुदाहरणमुक्त्वा वैदिकं तदाह यथावेति॥ स्वरूपेति पूर्णानंदानुभव इत्यर्थः॥ वयं नु ब्रूम इति॥ एतच्च विशिष्टशक्त्यंगीकारपक्षे बोध्यं॥ व्यक्ति लक्षणापक्षे अत संभवात्॥ न च पक्षे व्यक्त्यंशे शक्त्यभावभ्रमवतो जात्यंशरान्तिभानाद्यन्तिभानापत्तेरिति दूषणमुक्तमिति वाच्यं॥ तादृशभ्रमस्य प्रतिबंधकत्वेन तदभावस्य कारणत्वांगीकान्तिप्रसंगः॥ व्यक्ति लक्षणापक्षणापक्षस्यापुक्तत्वेन विशिष्टशक्तेरवश्यं स्वीकरणीयत्वञ्च॥ अन्यथा औपाधिककारणादिपदानां विशिष्टशक्तिर्न स्यात्॥ पूर्ववृत्तिश्च शक्त्यपदेनैवलक्षणया विशिष्टसंभवादिति भावः॥ ननु पदार्थः पदत्वेनान्वेतीति व्युत्पत्तेः॥ कथं तदेकदेशेन विशेष्यमात्रेणान्वय इत्यत आह॥ यथेति॥ तर्हि पदार्थः पदार्थेकदेशेनान्वेतीति व्युत्पत्त्या स्यैव विषय इति चेन्न॥ विशेषस्यायोग्यत्वेपि विशेषणस्य विशेष्यान्विततया निराकांक्षत्वादपरपदार्थेनान्वयो भवति॥ यथा गौर्नित्येत्यत्र॥ नन्वेवं नित्या गौरित्यत्र गोपदस्य गोत्विलक्षणान स्यात्॥ शक्त्युपस्थितगोव्यक्तिरूपविशेष्यांशे नित्य

तं तात्पर्यमुक्तं ॥ तत्र किं योग्यतावच्छेदकं न तावदबाधितार्थकत्वं योग्यताज्ञानस्य एव हेतुत्वं न स्यात् ॥ नापि वाक्यत्वमिति प्रसंगादित्यत आह ॥ उक्तं चेति ॥
 यद्वा यदि तत्त्वज्ञानं न योग्यस्वरूपयोग्यत्वं तद्विवक्षितं तदा वच्छेदकज्ञानं विना तत्तत्तात्पर्यमपि अनुगतमवच्छेदकं वाच्यं तत्त्वज्ञानदेवतात्पर्यमस्तु किं
 मनेनेत्यत आह उक्तं चेति ॥ न त्वत्रेदं विचार्यतात्पर्यमर्थप्रामितिहेतुः किं वा प्रामितिर्वाच्यमिति आद्ये पिकिमज्ञानमुत्तमानं नाद्यः ॥ तात्पर्यमपि वाच्यमिति प्रसंगात् ॥
 द्वितीये पदार्थतात्पर्ये वा संसर्गतात्पर्ये वा नाद्यः ॥ तस्य वाक्यार्थज्ञाने अनुपयोगात् ॥ न द्वितीयः ॥ संसर्गस्य पूर्वमनवगमेन तात्पर्यज्ञानायोगात् ॥ इत्यादिना क्वि
 रणाचार्ये स्तात्पर्यज्ञानहेतुत्वस्य रूषितत्वेन न हेतुत्वव्यवस्थापनमसंगतमित्यत आह ॥ एवमिति ॥ ननु सामान्यनिषेधपरवाक्यस्य बाधकज्ञानं विना विशेष
 निषेधपरत्वं कल्पनायोगादित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ ननु तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे विचारवैयर्थ्यमित्यत आह तात्पर्योक्तिविपर्ययशित्वव्यतिरेक इत्यर्थः ॥ तात्पर्यज्ञानज
 न्यतायां संशयाद्यन्तराद्यज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्वं कल्पनाद रंशाब्जज्ञानत्वस्यैव कल्पनान्न तद्विशेषे तस्य हेतुत्वमित्यस्वरसंस्वरयति ॥ आहुरिति ॥ ननु प्रकरण
 न्यायविभक्त्यादिसमभिव्याहारादीनां शाब्जज्ञानकारणानामनेकेषां सत्तात्तत्त्वत्वं नोक्तमित्याशङ्क्यतेषां तात्पर्यग्रहे अन्यथा सिद्धत्वा दित्याशयेन तात्पर्यग्राह
 कमाह तच्चेति ॥ न्यायादिति ॥ कथं जलानां लभते स्यादौ सर्वोपादानां वाक्यत्वे बहुवचनस्य प्रथमोपस्थितत्वाच्चित्तत्त्वपर्यवसानमित्येवमादितर्कसंविदा
 दुवचनं त्रित्वादि विशिष्टसंसर्गपरं ॥ अत्राक्षणीकबहुवचनत्वादित्यनुमानात् त्रित्वसंसर्गतात्पर्यमवधार्यत इत्यर्थः ॥ लोकेति ॥ कथं जलानां न्यत्यादौ

धुमभिप्रायनियंततयाचतुः पंचदावपिलोकि क तात्पर्यमवधार्य संभवात् ॥ तत्र प्रकरणादिसहकृतप्रमाणात् तत्र तात्पर्यमवधार्यत इत्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ लोकि कवे
 दिकयोर्मध्य इत्यर्थः ॥ ननु कार्यपराणामेव ज्येष्ठिष्ठमादिवाक्यानां प्रामाण्यदर्शनात् सिद्धार्थप्रतिपादकानां घटोक्तीति वाक्यानां कथं प्रामाण्यं कार्यपरत्वाभावा
 दित्यत आह तत्रेति ॥ परिणामसरसमाप्तफलं परिमाणामविरसं यनसफलं मित्यादिरादिशब्दार्थः ॥ ननु तत्त्वमस्य दिवाक्यानां ब्रह्मज्ञानकर्तव्यताविधिप
 रत्वेन प्रामाण्यं न स्यादित्यत्रेष्टा पतिमाह अतएवेति ॥ ज्ञानविधिपरत्वे ब्रह्मसिद्धिर्न स्यादिति भावः ॥ ननु ब्रह्मणश्चक्षुराद्यविषयत्वात् कथं वेदानां तत्र प्रामा
 ण्यं न हि प्रत्यक्षाद्यविषये परिनिष्ठिते वस्तुनिलोकि क वाक्यानां प्रामाण्यं दृष्टमित्यत आह यथा चैतदिति ॥ प्रसंगाच्छब्दस्यास्थायित्वं व्यक्तापयितुं परमां
 दृष्टमितुमनुवदति ॥ तत्रेति ॥ परमेस्वरत्वे हेतुमाह नित्येति ॥ दृष्टताभावे हेतुमाह सर्वज्ञेति ॥ मीमांसकमतं दूषयति अस्माकमिति ॥ हेतुसिद्धिं निराकरोति
 उक्तमिदं चेति ॥ न्यायमतं दूषयति नापीति ॥ ननु यथा वृक्षा विनाशेन तत्समुदायरूपस्य वनस्यापि विनाशः ॥ तथा वर्णानामाशुविनाशित्वेन तत्समुदाय
 रूपवदस्यापि तथात्वमित्याशङ्क्य वर्णानामाशुविनाशित्वमसिद्धिमित्याह ॥ अतएवेति ॥ तर्हि नित्यत्वक्षणीकत्वयोरभावे कीदृशतो वेद इत्यत आह ॥ त
 था चेति ॥ ननु सृष्टिप्रवृत्त्ययोरन्तराच्छेदनामुत्पत्तिविनाशांगीकारो विरोधः ॥ पूर्वसर्गमत्वादिविषये विरोधीतः एवास्माभिरिदानीमिति प्रत्य
 भिज्ञानविरोधात् ॥ सर्गाद्यकाले वेदसृष्टिर्न स्यात् इत्यत आह नत्विति ॥ तथा च सर्गाद्यकाले वेदसृष्टिश्च वर्णान्न तथात्वमित्यर्थः ॥ ननु वेदस्य स्थापि

३७

ज्ञान

बंधस्यास्य स्वमेव कल्पयति ॥ न वायं न्यायो नुपपन्नः ॥ मूलाज्ञानानंगीकारवादिमते भुक्ति च ज्ञानस्पर्जननिवर्तकत्वेनाज्ञानानिर्वर्तकतया व्यभिचार इति वा
 च्यं ॥ तन्मते अज्ञानपदस्याज्ञानत्वात्कार्यान्तरपर्यत्वात् ॥ न च ब्रह्मज्ञानेन भेदस्यापि निवृत्तेर्यद्विचारः कार्यपदस्य परतंत्रपरत्वात् ॥ ननु सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्म
 व्योमो हति इति वचनात् सत्यस्य पुरितस्य सेतुदर्शनेन निवृत्तिः ॥ यथा ताक्ष्यस्मरणं सत्यं विषं नाशयति ॥ तथा सत्यज्ञानात् सत्यस्य बंधस्य निवृत्तिरस्ति चेत् ॥ न ता
 वत्सेतुदर्शनमात्रादुरितनिवृत्तिः स्मर्यर्थः ॥ तथा सति तत्र त्यक्तेषादीनामपि पुरितनिवृत्तिप्रसंगात् अंधदिनांतदभावप्रसंगाच्च ॥ किंतु दूरदेशागमेन सेतुदे
 शप्राप्त्या कल्पयति निवृत्तिरित्यस्यैव स्मर्यर्थत्वात् ॥ ध्यानमंत्रादि प्रयोगप्रक्रियाया एव विवशमपि कृत्वात् ॥ न चैवं पूर्वज्ञाननिवर्तकोत्तरज्ञाने व्यभिचार इति वाच्यं ॥
 ज्ञानत्वेन रूपेण ज्ञानस्य तन्निवर्तकत्वस्वीकारात् ॥ इण्दीसाधारण्येनोत्तरज्ञानस्योत्तरात्मविशेषगुणत्वेन पूर्वज्ञाननिवर्तकत्वात् ॥ यद्यपीष्टसाधनताज्ञा
 नस्येष्टा प्रागभावादिनिवर्तकताज्ञानत्वगर्भधर्मणैव तथापि न प्रमाणत्वेन गर्भधर्मणमादपीष्टप्रागभावादिनिवृत्तेः ॥ तस्मादप्रतिबद्धापरोक्षप्रमाणज्ञा
 नस्य यन्निवर्तकतौ तस्याज्ञानतत्कार्यान्तरत्वनियमात् ॥ बंधस्य ज्ञाननिवृत्त्यंतया मिथ्यात्वसिद्धिः ॥ यथैवेति ॥ सत्त्वर्गः सर्वान्त्रयविशिष्टत्वादिति सूत्रे
 चतुर्थाध्याये जैमिनि कृते स्वर्गपदार्थाहारस्य साधितत्वादिति भावः ॥ नन्वेति ॥ अन्वयाभिधानस्यातदानीमभावादिति भावः ॥ करणेति ॥ अभिधीय
 ने अनेनेत्यभिधानमिति करणव्युत्पत्त्यर्थः ॥ अपूर्वकल्पयति इति ॥ नन्वस्मिन्मते देवताप्रीतेरवांतरव्यापारत्वांगीकारात्कथमपूर्वकल्पनंतथाहिभ

३७

निष्प्रदास्त्यादिभिराराधितः प्रसन्नो देवस्तदनु रूपं फलभाराधका यप्रयच्छतीति तत्प्रीतिरवांतरं व्यापारः ॥ न त्वपूर्वदृष्टविरोधात् ॥ इति चेन्न ॥ परमतेने
 वा पूर्वस्य व्यापारत्वाभिधान इति ॥ अर्थापत्तेः पृथक् प्रमाणत्वमाक्षिपति न चैवमिति ॥ अन्वयेति ॥ अन्वयसहचारज्ञानाभावादिति भावः ॥ अर्थापत्तेर्मार्गा
 तरत्वे साधनफलमह एवमिति ॥ ननु पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गंधवत्त्वादित्यादौ व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वात्कथमर्थोपपत्तावंतर्भाव इत्यत आह पृथि
 वीति ॥ विनिगमकमाह ॥ अत एवेति ॥ इति प्रीयेतादीक्षितरचितायां परिभाषा प्रकाशिकाया मर्थापत्तिपरिच्छेदः ॥ अनुपलब्धिप्रमाणं नि
 रूपयितुं प्रतिजानीते ॥ इदानीमिति ॥ अनुलब्धैर्लक्षणमाह ज्ञानेति ॥ प्रत्यक्षरूपानुभवासाधारणवक्षुरादावतिव्याप्तिवारणयाभावे स्फुटं ॥ दत्ते
 विशेषणे नातिव्याप्तिरिति ज्ञापनार्थं अनुमादिजन्ये स्फुटादानं ॥ असाधारणेति ॥ ज्ञानताकरणजन्याभावानुभवत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगि
 ककारणताश्रयत्वं ॥ अदृष्टस्य जन्यत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयत्वान्न दोष इति भावः ॥ अत्रानुपलब्धिमात्रादभावग्रहणाया
 यत उत योग्यताविशेषितात् ॥ नाद्य इत्याह ॥ धर्माधर्म इति ॥ तथा चानुपलब्धिमात्रस्य नाभावग्रहकत्वमिति भावः ॥ द्वितीयेत्याह योग्येति ॥ अभा
 वानुमिति स्थले योग्यानुपलब्धेरभावादिति भावः ॥ योग्यानुपलब्धिरपि न तद्राहिकेति वां कते ॥ नन्वेति ॥ अप्रत्यक्षतापत्तेरिति ॥ अनुपल
 ब्धित्वाभावापत्तेरित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षतेति ॥ अनुपलब्धित्वापत्तेरित्यर्थः ॥ ननु केयमनुपलब्धेर्योग्यता ॥ न तावत्प्रत्यक्षत्वं धर्माद्यभावस्या

पुनरुपलब्धित्वप्रसंगात्॥ नापि प्रतियोगितया चेतुर्यावत्त उपलम्भकसमवधानं॥ संयोग्यभाववतिसंयोगाभावप्रत्यक्षतानस्यात्॥ इन्द्रि
यसंयोगादेः प्रतियोगिना कालिकव्यसिसत्त्वेषु संबंधिनोस्तदव्याप्यत्वेनोक्तयोग्यतानुपलब्धेरभावात्॥ उपलम्भप्रागभावस्यापि प्रतियो
ग्युल्लेखेभक्तत्वात्॥ घटतद्वाच्येन्द्रियसन्निकर्षादिति रिक्तत्वाच्च॥ तस्य प्रतियोगिस्मरणकाले असंभवेन घटाभावग्रहाभावप्रसंगाच्च॥ प्रतियो
गिमात्रजनकस्य तदुपलम्भप्रागभावस्य तदभावोपलम्भहेतुत्वं प्रसंगाच्च॥ मुक्तिव्यवहितपूर्वकालीनाभावग्रहो न स्यात्॥ तत्रोपलम्भप्रागभावभावा
च्च॥ न च दोषसर्वपरिहारार्थं प्रतियोत द्याप्येत्तत्र व्याप्यपदे तदसाधारणोपलम्भकपरं॥ प्रागभावसंबन्धिना साधारणकेटिप्रविष्टत्वेन तदितर
त्वाभावादितावाच्यं॥ तथा सति परमाणुसंयोगाभावस्याप्यनुपलब्धत्वापत्तेः॥ धर्मत्वाभावस्य घटादावनुपलब्धत्वाभावप्रसंगाच्चित्याशंक्ययोग्य
ता निर्वर्ति॥ अनुपलब्धोरिति॥ नन्वभावाधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वे स्यात्प्रसिद्धा कथं तत्र प्रसंजितप्रतियोगिकत्वमित्यत आह॥ तर्कितेति॥ तर्कबलाद
प्यधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वं न भविष्यति॥ तस्यासामर्थ्यात्॥ घटज्ञानदशायां घटादनुपलब्ध्या घटाभावग्रहप्रसंगाच्च॥ किंवाधिकारणात्तरे अनु
पलब्ध्या अन्यत्र घटाज्ञानदशायां घटाभावोपलब्धि स्यात्तदुच्यते आहयस्येति॥ कस्यचिदभावस्यानुपलब्धित्वं कस्यचिदभावस्य नेत्यत उपपाद
यति॥ तथा हीति॥ स्फीतेति॥ निविडालोकवतीत्यर्थः॥ तादृशेति॥ व्यंजकरूपलोकाभावात्तत्र घटोपलम्भापारना संभवादिति भावः॥ इन्द्रियेति॥ अन्य

इदानीं अर्थोपनिप्रमाणलक्षणमाह तत्रेति॥ अथापनिप्रमाणे निरूपणीय इत्यर्थः॥ अनुपपादार्थो दर्शना उपपादकी भूतार्थान्तरकल्पनायोगादित्यत उक्तं उपपादे
ति॥ अर्थोपनिप्रमाणं दर्शयति॥ तत्रेति॥ ननु करणस्य फलवत्त्वं नियमात्फलं वक्तव्यं तत्राह उपपादकेति॥ नन्वर्थोपनिप्रमाणं ननुपपत्तिज्ञानस्यैव करणत्वात् कथमु
पपादज्ञानं करणमित्युक्तं तत्राह येनेति॥ ननुपपादकत्वस्य शब्दादौ प्रसिद्धतया कथं रात्रिभोजनमुपपादकमित्यत आहयस्येति॥ आद्यमुदाहरति यथेति॥ ननु रात्रि
भोजनं विनापि दिवा भोजनमात्रेण पीनत्वमुपपन्नमित्यत उक्तं दिवा असंज्ञानस्येति॥ द्वितीयमुदाहरति यथेति॥ तादृशेति॥ दिवा भुंजानस्येत्यर्थः॥ ननुपपादक
त्वकत्वस्यार्थमिति पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तस्य कल्पनारूपफले अभावात्॥ तत्र तत्सदप्रयोगानुपपत्तिरित्याशंक्येन दं प्रवृत्तिनिमित्तं किंचार्थोपनिप्रमाणलक्षणं
निमित्तं तन्नानैवेत्यभिप्रेत्य फलकरणयोस्तत्प्रयोगं समर्थयति॥ रात्रिभोजनेति॥ रात्रिभोजनस्य कल्पनारूपायापि सत्यः॥ दृष्टश्रुतभेदेनार्थापत्तिभेदं दर्श
यतिसाच्येति॥ आद्यमुदाहरति दृष्टेति॥ अन्यत्र प्रतिपन्नस्यान्यत्र निषेधत्वं सत्यत्वे युपपन्नमित्यत उक्तं तत्रेवेति॥ अनुपपन्तीमिति॥ सत्यत्वे ब्रह्मवन्निषेधासंभ
वादिति भावः॥ द्वितीयमुदाहरति श्रुतेति॥ मिथ्यात्वमिति॥ ननु सत्यस्यापि निवृत्ति संभवेन मिथ्यात्वं न कल्पनीयमिति चेन्न॥ तानस्य सत्यत्वं निवर्तकताभ्युप
गमे निवर्त्यता प्रयोजकं वक्तव्यं॥ न तावद्विषयगतत्वं प्रयोजकं॥ नीलो घट इति ज्ञानान्नैव स्यापि निवृत्त्यापत्तेः॥ ताव्याश्रयगतत्वं धर्माधर्मादेरपि निवृत्तिप्रसं
गात्॥ नाप्युभयमिनेत्वं॥ शरीरात्मज्ञानाद्देहात्मसंबंधस्यापि निवृत्त्यापत्तेः॥ नन्वनुगतप्रयोजकाभावेपि श्रुतितो ज्ञानात्सत्यस्य संबंधस्य निवृत्तिः प्रतीयतामि
ति चेत्तत्रातोसि॥ नहि श्रुतिः सत्यस्यापि निवृत्तिरिति श्रावयति॥ किंतु औदासीन्येन संबंधनिवृत्तिमात्रं॥ तच्च यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति न्यायेन

आरोप्येति॥ नन्वभावस्येन्द्रियसन्निकर्षसत्त्वेतद्गृहेन्द्रियमेवकरणंस्यान्तत्वनुपलब्धिः॥ तदसत्त्वे अन्यथाख्यातेरयोगात्॥ आरोप्यस्याभावस्यासन्निकर्षसत्त्वेन्द्रिय
स्वरसादाह॥ अस्तुवेति॥ ननु मायाया उपादानत्वेन तत्कार्यस्य तज्जातीयत्वं स्यादित्याशंक्य किमुपादानोपादेययो रस्यंत सो जात्यं विवक्षितमुत यत्किंचित्॥ आद्यं
घटयति नहीति॥ द्वितीयत्वं ह्येवं विदिति॥ विपक्षे बाधकमाह॥ अथेति॥ किं विवर्तत यावत्सोपादानमुत पारणामितया॥ आद्य आह प्रपंचेति॥ द्वितीयेत्वाह पारिण
मित्वरूपस्येति॥ उक्तार्थे समीतिमाह तथाचेति॥ अभावं विभजते सचेति॥ प्रागभावस्य लक्षणमाह मत्सिंहादावेति॥ अन्योन्याभावस्यापि॥ प्रागभावत्वनिरा
सायकारण इत्युक्तं॥ कारणमात्रं च नृतीत्यर्थः॥ तथा चान्योन्याभावस्य प्रतियोगिकारण एवेति नियमो नास्ति॥ स्वप्रतियोगिकारण व्यतिरिक्तं सर्वपदार्थेषु च वि
द्यमानत्वात्॥ प्रागभावस्य च स्वप्रतियोगिकारण एव चेतो रिति भावः॥ घटप्रागभावमिप्रायेण मृषिं उघटपदयो रूपादानं॥ तथापि ध्वंसेति व्याप्तिः॥ प्रागभा
ववत्तस्यपि स्वप्रतियोगिसमानदेशत्वात् अत उक्तमु सत्त्वेः पूर्वमिति॥ प्रागभावे प्रमाणमाह सचेति॥ ननु भविष्यतीति बुद्धिर्घटादेशं ध्वंसात्कालसंबंधमेव
विवक्षीकरोतीति चेत्तदपेक्षं॥ विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यत्त्वार्थत्वात्॥ उक्तस्य घटस्य कालांतरसंबंधज्ञाने भविष्यतीति बुद्धिप्रयोगयो
रभावात्॥ अत एव देवदत्तः पंडितो भविष्यतीत्यत्र यां डित्य मात्रस्यैव तत्र भविष्यत्त्वानुदेवदत्तस्येति भावः॥ स च प्रागभावो विनाशी॥ अविनाशित्वभावा
भावयोरेकत्र विरोधात् कार्यसि त्पुन्यपत्तेरिति भावः॥ प्रध्वंसाभावस्य लक्षणमाह तत्रैवेति॥ कारण इत्यर्थः॥ तेनास्यंतभावा न्योन्याभावयो र्यवच्छे

नवेति

दः॥ प्रागभावनिरासार्थं मुहुरमुहारांतरमिति॥ प्रध्वंसस्याविनाशे अद्वैतभंगा पत्तेरित्यत आह ध्वंसस्यापीति॥ अभावाभावस्य भावत्वनियमादिति भा
वः॥ नियमो सिद्ध इत्याह ध्वंसेति॥ विरोधिनः सत्त्वान्धदो न्नज्जापतिरिति भावः॥ अन्यथेति॥ नवेति॥ अद्वैतविरोधातिरेकभावः॥ ध्वंसस्य अधिकरणं चेतन्या
तिरिक्तं उत चेतन्यं नाद्य इत्याह॥ तादृशेति॥ विद्यमानत्वादिति॥ द्वितीयेत्वाह येदित्येति॥ चेतन्यस्य निर्देर्मत्वादिति भावः॥ ध्वंसस्याधिकरणरूपत्वे समीतिमाह त उक्त
मिति॥ उक्तमर्थमन्यत्राप्यतिदिशति एवमिति॥ अस्यैताभावस्य लक्षणमाह यत्रेति॥ अन्योन्याभावस्यापि त्रैकालिकत्वात्तत्राति व्याप्तिवारणाय संसर्गाभाव इ
ति विशेषणं बोध्यं॥ उदाहरणमिति॥ ननु विभागादप्यभावांतरस्य विद्यमानत्वात्कथं चातुर्विध्याभिधानमित्यत आह॥ अन्यमेवेति॥ अत एव विभागादेः
णत्वं प्रसक्तं॥ सादित्वानादित्वाभ्यामन्योन्याभावं विभजते अयमिति॥ आद्ये उदाहरणं त्रयमाह तत्रेति॥ जलभाजनेति॥ द्वितीयमुदाहरणं त्रिसयाधिकेति॥
अक्षमेति॥ अद्वितीयात्मनः साधकत्वकल्पनायां केयमसहिष्णुता॥ किंच त्रैव समस्तप्रपंचं कल्पितं न परस्परसीतियोजना॥ अस्मदेकदेशी प्रागभावोऽस्तीति न
मन्यते तं विवरणादिविरोधेन प्रतिक्षिपति॥ अत एवेति॥ तस्य मतांतरपरतया व्याख्यानस्यायुक्तत्वादिति भावः॥ स्वाप्रागभावान्तिरिक्तस्वविषयावरणस्वनि
रुत्पत्तेश्च शतवत्स्वंतरपूर्वकमिति॥ साध्यविशेषणं ~~स्तेन तस्योपादानादिति भावः॥ भावत्वेति॥ तस्य प्रागभावानं गीकारभावत्वं विशेषणं~~
वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः॥ उपसंहरति॥ एवं चेति॥

॥ इति भाष्यप्रकाशिकायां अनुपलब्धिपरिच्छेदः ॥ छि॥

॥ वादिववाददर्शनेन स्वाभिमत

प्रामाण्यस्वतस्त्वं साधयितुमुपक्रमेतेवमिति॥ प्रमाणं पदं भावव्युत्पत्त्या प्रामिति परं॥ बोध्यं॥ नन्यत्र किमिदं प्रामाण्यं॥ विशेष्यादस्य प्रकारकत्वादिकं वात
 द्वितितत्प्रकारकानुभवत्वेनानद्यः॥ विशेष्यादस्य प्रकारकत्वादियद्वैकविशेषणस्य प्रागनुपस्थितत्वेन ग्रहीतुमशक्यत्वाद्देववाच्यं॥ नाद्वितीयः॥ स्मृतेरप्रामाण्य
 प्रसंगादित्याशंक्या हततथाहीति॥ ननु प्रामाण्यं स्वतएवास्त्यत इति कोर्थः स्वतो जायते वा स्वाश्रयभूतज्ञानाद्वा नाद्यः॥ स्वस्य हेतुत्वविरोधात्॥ नास्त्यः॥ ज्ञा
 नस्य गुणत्वेन स्वप्रामाण्यं प्रति सप्रवाधिकारणत्वा संभवात् इत्यत आहतत्वेति॥ उक्तप्रामाण्यमित्यर्थः॥ प्रयेज्यं ज्ञानमित्यर्थः॥ यद्वा ज्ञानसामान्यसामग्री
 निरूपितकार्यतावच्छेदकमित्यर्थः॥ ननु प्रामाण्यं कार्यतो वच्छेदकं बाधकाभावे सति कार्यमात्रेति धर्मत्वात्॥ अप्रमात्त्ववदित्यनुमानेन प्रामाण्यस्यावच्छे
 दकत्वे सिद्धे गुणप्रयोज्यत्वावश्यकतया तस्य परतस्त्वेव वा स्तां॥ अन्यथा अप्रामाण्यस्यापि परतस्त्वानापत्तेरित्याशंक्य किं परतस्त्वसाधनेतात्पर्यमुत परतस्त्वनि
 रकरणेताद्यः॥ अप्रयोजकत्वादित्याहनत्वेति॥ ननु नुगतकार्यस्यानुगतकारणजन्यत्वनियमात्॥ प्रमाया गुणजन्यत्वाभावे प्रमात्त्वमेव न स्यादित्याशंक्य
 किं प्रमाप्राप्ते अनुगतगुणापेक्षा उत ननु ननु प्रमाया नाद्य इत्याह प्रमाप्राप्तिरिति॥ द्वितीयैषिप्रत्यक्षे प्रमाया विशेषदर्शने गुणावाभ्योवयवोद्वेद्यसन्निकर्षावा
 नाद्यः॥ प्राथमिकघटादिप्रत्यक्षे तदसंभवोदित्यभिसंधाय द्वितीयं व्यतिरेकमुरेव न दूषयति॥ नापीति॥ अन्वयव्यभिचारमह॥ सत्यपीति॥ ननु प्रत्य
 क्षे अनुगतगुणाभावेऽप्यनुमितौ सखिगं परामर्शादिगुणो भवत्वित्यत आह॥ अतएवेति॥ प्रथमादिपदेन वक्तुं यथार्थपदार्थज्ञानादिगच्छते द्वितीये

वानुमानिके भाव इति भावः॥ क्लृप्तेति॥ अनुपलब्धेः कारणत्वेन क्वचिदप्यकल्पनादिति भावः॥ नन्विन्द्रियस्याभावज्ञानहेतुत्वे एव मानाभावात्॥ कुतः
 कारणत्वमित्यत आह शिंद्रियेति॥ अत्राभावग्रहे अनुपलब्धेः कारणत्वाभावात् कारणत्वमपि नेत्युच्यते॥ उपलब्ध्याः कारणत्वेऽपिन्द्रियस्यान्यत्र कर
 णत्वेन क्लृप्तत्वात् तदेवात्रापि कारणमिति नाद्य इत्याह॥ प्रतियोगाति॥ क्लृप्तत्वेति ने॥ घटोपलंभेऽपि घटाभावोपलंभापत्त्या तदनुपलब्धिहेतुत्वावरयकत्वा
 त्॥ अतएव चक्षुःसंयुक्तपृथिवीपरमाण्वादौ जलत्वाद्यभावग्रहो नानुपलब्ध इति भावः॥ किमेतत्त्वताभावः॥ ग्रहस्य प्रत्यक्षत्वमुच्यते उतानुपलब्धेः प्रमाणांत
 रत्वेन निराक्रियत इति विकल्प्याद्यमंगीकरोति सत्यमिति॥ अंगीकृतमंत्रमाह अभाव इति॥ द्वितीयेत्वाह तदिति॥ ननु नुपलब्धिः प्रत्यक्षप्रमाणं तर्गता प्रत्यक्षज्ञान
 जकत्वात्॥ वक्षरादिवदित्याशंक्या हन हीति॥ व्यभिचारेण दूषयति तत्त्वमसीति॥ ननु फलेनैव कारणैव लक्षण्यस्य कारणांतरेषु दर्शनात् तद्विरुद्धमिदमिति बोध्य
 तिकलेति॥ रतिप्रतिफलितवैतन्यमित्यर्थः॥ लाघवेन रतिवैजात्यकृतमेव प्रमाणवैजात्यं॥ ननु तदवच्छिन्ने चैतन्यवैजात्यकृतमित्यत आह निति॥ ननु प्रकृत
 अधिकरणाभावाकाररुने रेकतया कथं प्रामाण्ये वैजात्यमित्यत आह॥ तथा चेति॥ अभावग्रहस्य प्रत्यक्षत्वमुक्तमाक्षीति॥ नन्विति॥ तत्रापीति॥ प्रत्यक्षस्य स्वस
 मावापि रतिपदार्थविषयकनियमादिति भावः॥ तत्र मायोपादानं न वा आद्य आहतस्येति॥ कार्यकारणयोः जात्यस्य मृद्वयोरनुभूयमानत्वात्॥ मायोपादेयस्या सा
 भावस्य मायावद्भावत्वापत्तेरिति भावः॥ द्वितीयेत्वाह मायेति॥ तर्हि निर्वचयमभावज्ञानं स्यादित्यत आह किंत्विति॥ तर्ह्यनिर्वचनीयस्यातिर्नसिध्येदित्याशंक्याह

निश्चयदिति वाच्यं॥ अनित्यत्वाद्ग्राहकदोषाभावेयावदात्मग्राहकग्राह्यत्वस्यविवक्षितत्वात्॥ संशयादिस्पष्टेन हेतुदोषस्यावश्यकत्वादित्यस्वेव
 हयैवेति॥ तथात्वात्संनिध्यत्वादेरपि यावदात्मग्राहकग्राह्यत्वयोग्यत्वमिष्टमेव॥ न चैतन्प्रामाण्येपीष्टमिति वक्तुं शक्यं यावदनुव्यवसायेन कदा
 विदपि प्रामाण्यग्रहानंगीकारात्॥ अंगीकारे बाधयैवमितं विवादेनेति भावः॥ एवं प्रामाण्यस्योत्पत्तौ ज्ञेयौ च स्वतस्त्वं प्रसाध्याप्रामाण्यस्योभयत्रप
 रतस्त्वमाह॥ अप्रामाण्यं त्विति॥ न च प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाभावे कथं तद्ग्रह इत्यत आह विसंवादीति॥ विमता प्रवृत्तिरप्रमाणजन्या विसंवादि प्रवृत्तिश्चात्
 इत्यनुमानाद्ग्रह इत्यर्थः॥ अप्रामाण्यपरतस्त्वोपपादनमुपसंहरति॥ इति॥ ॥ इति प्रामाण्यनिरूपणं॥ ॥ ॥ अवसरसंगत्या जी
 वब्रह्मेक्यनिरूपणाय प्रसंगसंपादयति॥ एवमिति॥ व्यावहारिकेति संसारदशायामबाधितार्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थः॥ परमार्थेति॥ कालत्रयाबाध्य
 मित्यर्थः॥ व्यतिरिक्तत्वमिति॥ प्रत्यक्षादीनामित्यर्थः॥ अंतानामिति प्रामाण्यमित्यनुषज्जते॥ तत्र हेतुमात्रे हेतुदोषस्येति॥ तत्त्वपदार्थनिरूपणे
 हेतुमाह तत्रेति॥ जीवपरैक्यमित्यर्थः॥ इति शब्दे हेतुत्वर्थः॥ यस्मादेक्यं तत्त्वपदार्थज्ञानाधीनज्ञानं तस्मादित्यर्थः॥ तत्त्वमसीति श्रौतक्रमानुसारेण
 तत्त्वपदार्थनिरूपयितुं प्रतिजानीते प्रथममिति॥ निरूपणप्रकारमाह लक्षणेति॥ लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायादिति भावः॥ तत्रेति
 लक्षणप्रमाणयोर्मध्यस्यर्थः॥ अंतरंगवहिरंतगयोरंतरंगं बलीयसीति न्यायात्स्वरूपलक्षणस्यांतरंगत्वात् प्रथमं स्वरूपलक्षणं लक्षयति

त्रेति॥ लक्षणस्यानुगतिं दर्शयति यथेति॥ सत्यं कालत्रयामतिहतं॥ ज्ञानं चैतन्यरूपं॥ अनंतं कालदेशवस्तुतोभेदशून्यं॥ कथमिति॥ असाधारणो धर्म इति
 तल्लक्षणं त्वेति भावः॥ स्वस्यैव धर्मधर्मिभावकल्पनापामध्यासप्रतीयपंचपादिकाचार्यसं॥ मतिमाह तदुक्तमिति॥ अहं स्वरूपीत्यनुभवादानंदवत्त्वं॥
 अहमनुभवामीत्यनुभवादनुभवाश्रयत्वं॥ अजोनित्ये इत्यादि श्रुत्या नित्यत्वं चेति भावः॥ इति शब्दः प्रभृत्यर्थः॥ तेन सत्यादीनां प्रवणं॥ ननु यदेव आका
 शज्ञानं दोषस्यातस्य ज्ञानं मेतं ब्रह्मेति॥ त्यादिश्रुत्या ब्रह्मणो ज्ञानानं दात्मकत्वं प्रतिपादनात्॥ साक्षी चेत्ता केवलो निर्गुणोऽप्येत्यादिस्मृत्या निर्गुणत्वा
 प्रतिपादनात्॥ न ब्रह्मणो धर्मत्वमित्यो शक्याह अथ केपीति॥ न वा एतद्भावात्ता नां कथं एतद्भावाविति वाच्यं॥ अतः करणाद्युपाधिवशादित्याह॥ तदस्य
 लक्षणमाह यावदिति॥ स्वरूपलक्षणेति प्रसंगवारणाय सत्यं॥ सर्वदा अधिद्यमानस्य कथं व्यावर्तकत्वमित्यत आह॥ कदाचिदनवस्थितत्वमित्यर्थः॥ रू
 पादेः पृथिवीलक्षणे त्वं व्यावर्तयेति॥ व्यावर्तकमिति॥ वैशेषिकमतेनोदाहरणमाह यथेति॥ तेन परमाणोरनंगीकारात् कथं तत्त्वलक्षणं प्रदर्शनं कथं वो
 सत्तिकाले गंधाभावः॥ उसन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठतीति न्यायस्य प्रक्रिया मात्रत्वेन सिद्धं ते गुणगुणिनोः समानकालत्वाभ्युपगमादिति दूषण इयम
 लग्नकं वेदितव्यं॥ स्वमतेनोदाहरणमाह प्रकृतेवेति॥ जन्मादिकारणत्वं ब्रह्म तदस्य लक्षणमिति शब्दः॥ अत्रादिशब्देन सिद्धं ध्वंसयोगे हणं॥ ननु यत्किं किज्जमा
 दिकारणत्वं वा सकलजन्मादिकारणत्वं वा नाद्यः॥ अस्मादादेर्यत्किं किज्जमा + ण + गज्जमादिकारणत्वेनातिव्यासेः॥ न द्वितीयः॥ असंभवापत्तेः॥ न हि ब्रह्मणो

विद्यादिजन्यकारणत्वं ॥ तेषामनादित्वादित्याशंक्यजगत्पदेन जायते ॥ गच्छतीति व्युत्पत्त्या कादाचित्कं विवक्षितमित्याह ॥ अत्रेति ॥ यथाश्रुते बाधकमाशंक्या
 ४२ ह ॥ अत इति ॥ नन्वत्रकर्तृत्वं कार्यानुकूलकृतिमत्त्वं तत्रास्मदादीनामदृष्टद्वारा संभवतीत्याशंक्याह कर्तृत्वं चेति ॥ अस्मदादेरुपादानापरोक्षज्ञानादेरभावा
 त्तं न दोष इति भावः ॥ यः सर्वज्ञ इति ॥ ननु सर्वज्ञ इत्यनेनैवेश्वरस्य सर्वज्ञत्वसिद्धौ सर्वविदित्वव्यर्थं पुनस्तत्त्वत्वादिति चेन्न ॥ सर्वज्ञ इत्यनेन सामान्याकारेण सर्व
 विषयज्ञानवत्त्वं सर्वविदित्वेन तु तदासाधारणधर्मविशेषाकारेण व्यप्यो नस्तत्त्वादिति भावः ॥ यस्य परमेश्वरस्य ज्ञानमयं तपः ज्ञानप्राचुर्यं तपः ॥ ज्ञान
 स्पेव प्रधानत्वादिति भावः ॥ एतद्वत्प्रसन्नहितकार्यवत्प्रहिरण्यगर्भ इति यावत् ॥ नामशब्दस्वरूपं रूपमिति आकृतिरित्यर्थः ॥ अन्नं पृथिवीत्यर्थः ॥ नन्व
 याश्रुत्यासर्वगोचरज्ञानवत्त्वमेव प्रतिपाद्यते न त्वपरोक्षज्ञानवत्त्वं मपि तद्वत्त्वकपदाभावादित्यत आह आदीति ॥ स एक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिरादिपद
 ग्राह्या ॥ तथा चोक्तश्रुतिभ्यां परमेश्वरस्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानं सिध्यतीति भावः ॥ तादृशेति ॥ ननु कृते रतः करणधर्मत्वेन परमेश्वरस्यातः कारणात्मा
 वाक्यं कृतिमत्त्वेन कर्तृत्वमिति चेन्न ॥ अतः करणभावेऽप्यविद्यापरिणामरूपकृते रभ्युपगमात् ॥ नचाह ॥ मेव सर्वं न च किंचिदन्यदित्यादिति वचनज्ञा
 प्यतः करणमस्ति निवाच्यं ॥ तस्यैकवारिकत्वांगीकारादिति भावः ॥ तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतिरादिपदग्राह्या ॥ ननु पादानादिगोचरज्ञाना
 म् दिक् ॥ एकमेव लक्षणमस्त्यनुविशिष्टं प्रयोजनभावादित्यत आह ज्ञानेति ॥ एवं तर्हि जन्मादिप्रत्येकघटितमेव लक्षणं स्यात् ननु भित्तितं गौरवादि

ननु शाब्दज्ञानादिकमिति भावः ॥ असंलिंगेति वह्निमतिपर्वते बाधे धूमग्रहाज्जायमानानुमिते ॥ प्रमात्वेन सङ्गिं परामर्शानुगुण इति भावः ॥ गंधप्रा
 गभावादि विशिष्टयक्षकानुमाने सङ्गिं परामर्शसिद्धिप्रमात्वादर्शनादित्यपि बोध्यं ॥ अतः प्रतारकबाक्यजन्यज्ञानस्यापि प्रमात्वं दर्शनान्न वक्तुं ज्ञान
 मपि गुण इति भावः ॥ प्रामाण्यस्वतस्त्वांगीकारे अतिप्रसंगान्न स्वतस्त्वमिति द्वितीयपक्षमाशंक्यनिराकरोति न वैवमिति ॥ परतस्त्वमिति ॥ ज्ञानसामान्यसाम
 ग्र्यतिष्ठितकारणप्रयोज्यत्वस्य परतस्त्वादिति भावः ॥ प्रामाण्यस्योत्पत्तौ परतस्त्वं प्रसिद्धं सौ तदाह जायते चेति ॥ प्रामाण्यस्य ज्ञानभिन्नत्वेन कथं स्वतो
 ग्राह्यत्वमित्यत आह ॥ स्वत इति ॥ घटज्ञानग्राहकेण घटज्ञानप्रामाण्याग्रहाद्वाधरतिज्ञानपदं विहाय स्वाश्रयेत्युक्तं ॥ तार्किकैरपि प्रामाण्यस्य स्वाश्रय
 ग्राहकानुमानग्राह्यत्वाभ्युपगमे न सिद्धसाधनं स्यादित्याशंका निरासार्थं यावदित्युक्तं ॥ तथा च ज्ञानग्राहकेण घटज्ञानवानहमित्यनुव्यवसायेन प्रा
 माण्यग्रहात्तं गीकारान्न दोष इति भावः ॥ ननु प्रामाण्यस्य स्वाश्रयरूपवृत्तिज्ञानग्राह्यत्वाभावेन बाधापत्तिरित्यत आह ग्राहकेति ॥ अत्र यावत्तदमशेष
 परंतत्वेन काशेषपरं ॥ तेन यत्रैकैव प्रामाण्यग्रहसामग्री तत्र न बाध इति द्रष्टव्यं ॥ सामग्रीपदं स्पष्टार्थं ॥ ननु यावत्स्वाश्रयग्राह्यत्वमेव स्वतस्त्वमस्त्यग्रा
 हकपदं व्यर्थमित्याशंक्यस्वतस्त्वमुपपादयति ॥ स्वाश्रयेति ॥ एवमिति ॥ प्रामाण्यस्वतस्त्व इत्यर्थः ॥ ननु यदि प्रामाण्यस्य दोषाभावे सति यावत्स्वाश्र
 यग्राहकग्राह्यत्वं स्वतस्त्वं ॥ तदा यावदात्मैव ग्राह्यत्वं नित्यत्वादेरपि स्यात् ॥ नैवमात्मा दोषित्यत्वादिसंशयो न स्यात् ॥ तदेतुर्धर्मज्ञानेन तस्य

ग्राहक

रिक्सविषयत्वात्पुण्यमात्रं॥ तस्मात्तज्ज्ञानादित्रितयघटितलक्षणं सुस्थमिति किमनुपपन्नं॥ तदेतत्सर्वमभिसंधाया हय एवंचेति॥ लक्षणा नीति॥ तदस्य लक्षणा
नीत्यर्थः॥ तथा हि जन्माद्युपादानगोचरज्ञानघटितलक्षणात्रयं॥ तथा च जन्माद्युपादानगोचरविकीर्यवित्त्वघटितं॥ तथा तादृशकृतिमत्त्वघटितं॥ आह लक्षणा निनवे
त्यर्थः॥ यत इति॥ प्रयतिनां प्रतिपद्यमानानि संति अभिसंधिंति आभिमुख्येन तदात्मतया प्राप्नुवंति इत्यर्थः॥ ननु भुज्जगद्व्ययः कथं जगज्जन्मादिकारणत्वमिति
चेत्॥ निर्गुणस्याप्रमेयस्य विशुद्धज्ञानरूपिणः॥ कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽप्युपपद्यते इति चेत्॥ शक्तयः सर्वभावानामभिसंधाया न गोचराः॥ यतो नो ब्रह्मणोऽस्त्युक्तं
सर्गाद्याभावशक्त्यद्वैतविष्णुपुराण एव समवधानस्य दर्शितत्वादिति॥ सर्वमनसाधारणलक्षणमुक्त्वा स्वमतमात्रसिद्धं लक्षणमाह॥ यदेति॥ परमाणुर्जगदुपादानमि
तिकणभुगादयः॥ प्रधानं जगदुपादानमिति सांख्याः॥ असदेव जगदुपादानमिति श्रुत्यवादिनो मन्वन्ते॥ तान् लक्षणांतरकथनव्यजेन निराकरोति यदेति॥ इदमत्राहु
तं॥ तत्र न तावत्परमाणुर्जगदुपादानं॥ तत्सद्रूपे प्रमाणभावात्॥ तथा हि॥ न तावत्स्यक्षमणुत्वव्याकोपात्॥ अनभ्युपगमाच्च॥ नाप्यनुमानं॥ पृथिवीत्वमणुवृत्तिमू
र्तवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यधत्वात्॥ न भस्त्वदित्यस्पष्टांता समेत्यासाध्यासाधकत्वात्॥ न च व्यतिरेकव्यासौ गगनादिव दृष्टान्त इति वाच्यं॥ गगनत्वमणुवृत्तिद्रव्य
त्वसाक्षाद्वाप्यधमत्वात्॥ व्यतिरेकेण रूपत्ववदित्यादिना गगनत्वादेरपि अणुत्ववृत्तित्वापत्तेः॥ अप्रयोजकत्वान्न साध्यसाधकतेवेति ते॥ नुल्यं॥ नापि व्यणु
कस्त्वप्यपरिमाणारब्धकार्यद्रव्यत्वाद् उवादिति व्यणुकसमवायिकारणसिद्धौ तस्यापि महद्व्यारंभकत्वेन तदेवात्कार्यतया तस्याप्युक्तानुमानेन कल्पपरि

माणद्रव्यारब्धत्वे सति तद्वाप्यावयवकल्पनायां गौरवान्निरवयवत्वसिद्धौ परमाणुसिद्धिरिति वाच्यं॥ अधिकपरिमाणुद्वित्वद्रव्यारब्धे रज्जुद्रव्ये न्यूनपरिमाणे व्याप्तिवा
रण उक्तानुमानायोगात्॥ न च तत्र तल्लक्ष्यस्यावयवितया तत्संयोगमात्रं न द्रव्यांतरो सति रित्तवाच्यं॥ एवं हि न पटोदरीपद्रव्यांतस्त्वं किं न संयोगमात्रमिति प्रसिद्धद्रव्या
पत्तापापत्तेः॥ अत एव घटादेर्न त्यावयवित्वं॥ अन्यथा तत्त्वादिरीप अंत्यावयवी तस्यापि वाचा ठववसो वकाशपत्तेः॥ किं वा व्याप्यवृत्तिसंयोगस्य निरवयवे परमाणुवादा
वसंभवेन कथं तद्वाप्युक्तादिक्रमेण कार्योत्पत्तिः॥ न च न्यग्रोधफलमुदाहरेदित्यादिवाक्येन परमाणोरुपादानत्वमिति वाच्यं॥ तत्र कार्योपेक्षया कारणस्य सूक्ष्मतया दुर्विज्ञा
नतेत्यर्थपर्यवसानात्॥ नापि सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानं जगदुपादानं॥ तत्रापि मानाभावात्॥ न च सर्वपदार्थानां सत्त्वरजस्तमोहात्मकतया तादृशस्यैव समवायिका
रणतया तत्सिद्धिरिति वाच्यं॥ घटादीनां सुखदुःखमोहहेतुत्वेऽपि तदात्मकत्वाभावात्॥ न हि सुखाद्यात्मिका तथा घटादिज्ञानं किंतु तज्ज्ञानकताधीपात्रं॥ नाप्यजामेका मिति
वचनं प्रमाणं॥ मायां तु प्रीतिं विशान्मायिनं तु मेहेश्वरमित्यादिवाक्यानुसारेण जात्रादस्य मायापरत्वात्॥ किं वक्तुं जगदुपादानत्वे यथासौम्ये केन मृष्टिंतेन सर्वमृत्तमयं विज्ञानं
स्यादित्त्वारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिवाक्ये ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञानोपन्यासो न स्यात्॥ न च तन्मतेऽपि ब्रह्मज्ञाने सति ब्रह्मव्यतिरेकवत्संगीकारेण कु
तः सर्वविज्ञानमिति वाच्यं॥ सर्वस्वरूपं ज्ञानं भवतीति विवाक्षितार्थाः॥ एवं चारोपितस्वरूपस्याधिष्ठानमात्रतया ब्रह्मविज्ञानमेव सर्वविज्ञानं भवतीति॥ नाप्यसदुपादा
नं॥ स न घट इति बुद्धिर्न स्यात्॥ कथमसत्तः स ज्ञायतेति विद्महेवासदुपादानत्वस्य प्रतिषेधात्॥ तस्माद्ब्रह्मेव जगदुपादानमित्यलमिति प्रसंगेन॥ किं पि दननुमुपादा

नत्वं॥ समवायिकारणत्वापरिणामित्वेवाध्यासाधिष्ठानत्वेवा॥ नाद्यः॥ समवायस्य दूषितत्वात्॥ न द्वितीयः॥ ब्रह्मणो निरवयवत्वात्॥ न च तथापि मायावशासरि
 ति नामोत्तिष्ठेवाच्यं॥ तर्ह्यप्यधरेव परिणामो न स्वरूपस्य॥ न तृतीयः॥ उपादानमदादौ भ्रमाधिष्ठानत्वं स्पष्टमाधिष्ठाने श्रुत्या दौ उपादानत्वस्य चाव्यवहोत इत्यारं २१
 ४४-य क्याह॥ उपादानत्वं चेति॥ तर्ह्येति त्रिपि शक्त्यवच्छिन्नत्वेन न्यमेव धिष्ठानमित्युक्तं॥ मदादिकं तु नोपादानमिति भावः॥ न चैवमपि सिद्धानुविद्धत्वेन भानं न स्यादिति चे
 त्॥ सन्घटः सन्घट इत्यनुसन्ताया एव ब्रह्मत्वेन न्यात्पिकायामुदाद्यवच्छिन्नतामात्रेण मदादौ घटान्वयमानोपपत्तेः॥ सुखाद्यधिकरणतावच्छेदकशरीरे
 सुखसंबन्धवच्छब्दाधिकरणतावच्छेदकमृदंगादौ शब्दाधारतावच्चेति भावः॥ न चैवमविद्योपादानत्वविरोधः॥ उभयोपाने दोषे प्रपञ्चस्य सत्यत्वा निर्वचनीयत्वे स्या
 तां इत्यारं क्य परिणामितया विवर्ततया च ब्रह्मण उपादानत्वमित्यभिप्रेत्य पक्षांतरमाह जगदाकारेणेति॥ न नृपादानं ब्रह्म चेतनमुतावेतनं आद्ये घटादेरपि
 चेतनत्वापत्तिः॥ उपादानगतविशेषाणामप्यकार्येण स्वसमानजातीयगुणारंभकत्वेनियमात्॥ द्वितीयेन च दमिमत्त ब्रह्मण उपादानता सिद्धिः॥ तथा ब्रह्मणः कर्तृत्वं
 मेव न नृपादानत्वमपीत्याशंक्य अप्रयोजत्वं के ते चेतनस्यात्मस्वरूपत्वेन गुणत्वाभावाच्चेत्येव ब्रह्मण उपादानत्वे प्रमाणमाह॥ एतादृशमिति॥ इदं सर्वप्रपञ्चजा
 नं अस्मिन्निति ब्रह्मणः सर्वोत्पत्तये उपादानत्वं विना अनुपपद्यमान उपादानत्व कल्पं यति॥ स्वब्रह्मणः केवलकर्तृत्वाभ्युपगमे स ब्रह्मस्यैव विदितं ब्रह्म प्रपञ्चसा
 मानाधिकरण्यनुपपत्तेः॥ न कुललो घटो भवदिति व्यपदेशः संभवीति॥ एवं तदेक्षत बहुस्यामिति॥ बहुवचनसंकेत्यविरोधस्तवमते स्यात्॥ अस्मिन्नेतत्तु व्याः
 ४४

त्याशंक्येष्टापत्तिमाह॥ अतएवेति॥ ननु कार्यानुकूलतन्त उपादानगोचरज्ञानादिमत्त्वं कर्तृत्वं मित्येतदनुपपन्नं॥ तथा हि॥ ज्ञानादिज्ञानजन्यो
 नवा॥ न च कार्यमात्रे ब्रह्मणः कर्तृत्वं न स्यात्॥ जन्यश्चेन्न स्वजनवा ज्ञानांतरणवानाद्यः॥ स्वस्य स्वप्रतियोगीवोपर्याभावेन कारणत्वा संभवात्॥ अंत्ये
 अनवस्थानात्॥ एवतादृशचिकीर्षादिमत्त्वमपि निराकरणीयं॥ ननु ज्ञानादिमत्त्वातिरिक्तकार्यमात्रे ज्ञानादेः कारणत्वमस्ति॥ न च ज्ञानादेर्ज्ञानज
 न्यत्वाभावे ब्रह्मणस्तदनुकूलज्ञानवत्त्वं न कर्तृत्वं न स्यादिति वाच्यं॥ उच्यते॥ अन्यथा जीवस्य स्वकार्यमात्रे कर्तृत्वं न स्यात् जीवज्ञानस्य ज्ञानजत्वा
 न्वाभावात्॥ न च ज्ञानादेः स्वजनकत्वाभावे कार्यमात्रे जनकत्वमपि न कल्प्यमिति वाच्यं॥ परमेश्वरस्य सर्गाद्यकाले रज्ज्वनुकूलतंतुज्ञानादिसमये यदो
 त्तमिसंगतं॥ यत्तु ज्ञानवत्त्वे सति कार्यमात्रजनकत्वमीश्वरस्य कर्तृत्वमिति ननु च॥ जीवस्याप्यदृष्टद्वारा कार्यमात्रजनकत्वात्॥ ज्ञानवत्त्वाच्चे स
 तिव्याप्तिरिति चेत्॥ तथाप्यभिमतसंकुचितकर्तृत्वासिद्धिः॥ तस्मात् ज्ञानादिघटितं लक्षणत्रयमनुपपन्नमिति चेत्॥ अत्र ब्रूमः॥ कार्यानुकूलोपा
 दानगोचरज्ञानतत्त्वाभावान्तरवत्त्वं परमेश्वरस्य कार्यमात्रे कर्तृत्वं॥ अथवा कार्यानुकूलोपादानगोचरज्ञानात्यंताभाववत्त्वं॥ यदा कार्यानु
 कूलोपादानगोचरज्ञानप्रागभाववत्त्वं॥ अत्रानुकूलत्वं साक्षात्परं पराकारणसाधारणं विवक्षितं॥ तेन प्रागभावस्य कार्यानुकूलत्वाभावादसंभव इति
 दूषणं निरस्तबोध्यं॥ अतएव प्रागभावस्योपादानविषयत्वाभावेन दूषणं तदवस्थमिति निरस्तं॥ ज्ञानस्य सर्वविवयत्वेन तद्व्यतिरिक्तयोगिकाभावस्याप्योपवा

स्तसः॥ इतिपुराणेनप्रकृतेर्महानमहोहंकारः अहंकारात्पंचतन्मात्राणीत्यादिनामहंरादिसृष्टेः प्राथम्याकामात्रकथमाकाशादिनीत्युक्तमितिवाच्यं॥ महंरहं-
कारपूर्वकाण्यकाशादीनिमित्तदर्थत्वात्॥ अत्रपृथिव्यादिभूतानिस्त्वारितत्वानीतिचार्वाकमन्यते॥ तन्निराकरोतिपंचेति॥ उक्तंभागवते॥ महाभूतानिपंचैवमू-
रायोगिनिरुन्मभूति॥ अतएवतस्मादात्मनआकाशः संभूतइतिश्रुतिः॥ क्रमोत्पत्तौमानापीतिदृष्टव्यं॥ भूतादेस्तुविकुर्वाणः शब्दतन्मात्राकंततइतिवचनात्॥
तन्मात्रभूतस्यैवसृष्टिः श्रूयतेनत्वपंचीकृतभूतस्येत्याशंक्यसंज्ञातेदेनसंज्ञेमेदइत्याहतन्मात्रेति॥ प्रसंगात्पंचभूतानांगुणसंख्यानमाहतत्रेति॥ ननुला-
घवाच्छब्दस्याकाशगुणत्वंनतुपृथिव्यादिगुणत्वमितिचेदधिकमंतनिराकरोतिनस्त्विति॥ तथाचाहमनुः॥ आद्याद्यस्थगुणानेतानवाप्रोतिपरः परः॥ उक्तंचवि-
ष्णुपुराणे॥ शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मनसंयुक्तान्युत्तरोत्तरेरिति तथाचगौरवंप्रमाणिकमितिभावः॥ प्रमाणान्तरमाह॥ वाय्वादाविति॥ ननुसत्त्वजस्तमसांमाया
गुणत्वंनवियदादिनिष्ठत्वाभावेनत्रोपलभ्यानुपपत्तिरित्याशंक्यकारणप्रक्रमेणवियदादेरपितुपपद्यतइत्याह॥ इमानीतिज्ञानेन्द्रियाणां सृष्टिप्रकारमाह॥
एतैश्चेति॥ तथाचसत्त्वात्संजायतेज्ञानमितिब्रह्मनसत्त्वस्यज्ञानजन्यकत्वेतद्विशिष्टस्येन्द्रियारपिज्ञानजनकत्वमविरुद्धमितिभावः॥ मनइति॥ मित्तितैरप-
ंचीकृतभूतैरित्यर्थः॥ मनआदीनांप्रकाशात्मकत्वात्सात्त्विकांशकार्यत्वमितिभावः॥ नन्विन्द्रियाणामवेतनत्वेनस्वतः स्वविषयेप्रवृत्त्ययोगमात्रांशक्यत्वे-
रकंदवतावशात्प्रवृत्तिरुपपद्यतइत्याह॥ श्रोत्रादीनामिति॥ नचपरमेश्वरएवतत्त्वैरकोस्त्वितिवाच्यं॥ तस्यसाक्षात्स्वरकत्वाभावादितिभावः॥ पंचभूतैरिति॥

अपंचीकृतैरितिशेषः॥ दिवातार्के प्रचेतोऽस्त्विवहंयेद्रोद्रेमित्रकाः॥ वंद्रेविष्णुश्चतुर्वक्त्रः शंभुश्चेकरणाधिपइतिभागवतस्यतत्रप्रमाणत्वादितिभावः॥ पंचीकर-
णमुपपादयति॥ पंचीकरणमिति॥ भेदव्यवहारसूत्रेकारसमीपमाह॥ तदुक्तमिति॥ लिंगशरीरंविभजतेतत्रेति॥ एवमिति॥ एतेषांजडत्वानामांगुणकार्यत्वमितिभावः॥ ब्र-
ह्मणः प्रवृत्त्युत्पत्तिरूपतदुत्पत्त्यलक्षणसिद्ध्यर्थं प्रवृत्त्यनुरूपं प्रतीजानीतेइदानीमिति॥ प्रवृत्त्यविभजतेसर्वेति॥ नैमित्तिकाः प्राकृतिकस्तथैवात्यंतिकोद्विजाः॥
नित्यश्चसर्वभूतानांप्रवृत्त्योयंचतुर्विधइतिपुराणवचनाच्चतुर्विध्यमितिभावः॥ आद्यमुदाहरितत्रेति॥ तत्रहेतुमाह॥ तस्याइति॥ ननुसुषुप्तोसर्वप्रपंचविल-
यांगीकारेउचितस्यसुखदुःखाद्यनुपपत्तिः॥ धर्माधर्मादेर्नष्टत्वादित्यतआह॥ धर्माधर्मेति॥ सुषुप्तोप्रपंचलयमाप्तिप्यसमाधनेनचेति॥ अत्रप्राणनादिक्रियान-
स्यादित्युच्यतेउततदभावेतदुपलब्धिर्नस्यादित्युच्यतेआद्यइष्टापत्तिरित्याहवस्तुतस्त्विति॥ द्वितीयंप्रवृत्त्यनुरूपमिति॥ नचैवमिति॥ द्वितीयंप्रवृत्त्यलक्षणमा-
ह॥ प्राकृतइति॥ आत्यंतिकंप्रवृत्त्यतिव्याप्तिरित्येउक्तंकार्येति॥ हिरण्यगर्भेनत्रानिमित्तकइत्यर्थः॥ विशेष्यनिर्दिष्टासकलेति॥ तदेवोपपादयतिपदा-
स्त्विति॥ ननुब्रह्मसाक्षात्कारेमीतसकलकार्यस्यापिनाशात्कथं हिरण्यगर्भस्यब्रह्मांडाधिकारइत्यतआहप्रारब्धेति॥ तल्लोकावासिनांमुक्त्यंगीकारेनत्रस्थ-
स्थवरादीनामपिमुक्तिरित्यतआह॥ उक्तंनस्येति॥ तल्लोकावासिनामपिमुक्तिरित्यत्रप्रमाणमाहब्रह्मणेति॥ नचस्तुब्रह्मादीनामुक्तिः तथापिस-
कलकार्यानांशेकिमायातीमित्यतआह॥ एवमिति॥ प्राकृतिकत्वमुपपादयतिप्रकृताविति॥ अतइति॥ आत्यंतिकंप्रवृत्त्यप्रमाणमाहसर्वेति॥ प्रवृत्त्यनि-

रूपणमुपसंहरति एवमिति ॥ तस्येति ॥ प्रच्छयस्येत्यर्थः ॥ कारणनाशकार्यनाशश्चेति ॥ न्यायमतमनूद्य दूषयति ॥ भूतानामिति ॥ किंसमवायिकारणानाशा-
 कार्यनाशः ॥ उतोपादानलयादथनिमित्तत्वात्तनाशः ॥ समवायिकारणानभ्युपगमात् ॥ द्वितीयेपियत्किंचिकार्यनाशो आद्य आहकारणेति ॥ निराश्रयकार्यायोगा-
 दितिभावः ॥ तृतीयेमदिष्टसिद्धिरित्याह किंचित्ति ॥ द्वितीयं दूषयति अन्यथेति ॥ नाशकमप्रकारं दर्शयति तथाचेति ॥ तत्र प्रमाणमाह तदुक्तमिति ॥ नन्वेवमुक्तक्रमेण
 लयांगीकारे अखंडाकारवत्त्वा अविवक्षावृत्तिर्न स्यात् ॥ वृत्त्यंतः करुणादिनिवृत्त्यनंतरमविद्यावृत्तेरभ्युपगमेनाविद्यावृत्त्यवहितसमये एव अखंडाकारवृत्तेरभा-
 वोदिति चेन्न ॥ यत्र ब्रह्मसाक्षात्कारात्प्रपंचलयः तत्र नोक्तक्रमेण निमित्तः किंतु युगपदेव सर्वप्रपंचलयः ॥ अन्यत्र तत्तत्क्रमनियम इतिभावः ॥ प्रच्छयनिरूपण-
 स्थापयोगमाह एवमिति ॥ ननु यतो वा इमानि जायंत इत्यादिवाक्यं सृष्ट्या प्रतिपादकं चानवानाद्यः ॥ इत्याह सप्रपंचमिति ॥ निष्प्रपंचब्रह्मसिद्धेरवापेक्षितत्वादिति
 भावः द्वितीयं दूषयति ॥ अन्यथेति ॥ अप्रतिपादकत्व इत्यर्थः ॥ ननु सृष्ट्यादिवाक्यानां सृष्ट्यादौ तात्पर्यभावेन प्रतिपादनवैयर्थ्यमिति शङ्कते तदिति ॥ किंसृष्टिवा-
 क्यानामुपयोगेच्छसि उतसगुणवाक्यानां आद्य आह इत्यमिति ॥ निर्विवेकित्संनिः शङ्कं ॥ द्वितीयेपि किमुपासनाप्रकरणमुतनिर्गुणप्रकरणपरितानां नाद्य
 इत्याह ॥ उपासनेति ॥ कर्मकां प्रतिपादकानां कर्मणि तात्पर्यवगमात् पुनरप्येतेन ब्रह्मसिद्धिर्न स्यादिति चेन्न ॥ तेषामाराधुपकारकत्वेन चित्तशुभ्युपयोगद्वारा अ-
 दैतात्पर्येति ॥ अथान्वेदमात्रस्य ब्रह्मणि तात्पर्यमिति ॥ तदेतदाह न किंचिदिति ॥ ननु तत्त्वलक्षणलक्षितः परमेश्वरः प्रतिबिंबभूतो वा विंबभूतो वा उभयभिन्नो

प्रोक्षितध्यामीति मायासंकल्पवदविरोध इतिभावः ॥ व्यपदेशो व्यवहारः ॥ एवं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे वैदिकव्यवहारप्रमाणमुक्तलौकिकव्यवहारमपि प्रमाण-
 यति ॥ घटः सन्निति व्यपदेशोऽपि परमेश्वरस्य जगदुपादानत्वे संभवति ॥ विशेषः ॥ संभावनापहेतुमाह ॥ सदिति ॥ प्रपंचस्य स्वतः स्वानर्गकारादितिभावः ॥ तत्रापि ॥ उ-
 रेपीत्यर्थः ॥ ननु सच्चिदानंदाध्यासाज्जगत्सत्त्वादिव्यवहारोक्तनामरूपव्यवहारः कथं स्यात् ब्रह्मणो तपोरभावादित्यत आह ॥ जगतीति ॥ अत्र यज्जगज्जन्मादि-
 कारणत्वे ब्रह्मणस्तदसुलक्षणमुक्तं तदयुक्तं ॥ सृष्टिप्रच्छये प्रमाणभावेन जन्मादेरसंभवादितिके पौ चिन्मतं तन्निराकर्तुमाह ॥ अत्रेति ॥ लक्षणे वक्तव्ये सतीत्यर्थः ॥
 तथाचेति ॥ इति हासपुराणादिप्रामाण्याभ्युपगमात् सृष्ट्यादिक्रमावश्यकमितिभावः ॥ निरूपणप्रकारमाह तत्रेति ॥ सर्गाद्यकाले परमेश्वरः संकल्पयतीति संबंधः ॥
 ननु परमेश्वरस्य जगत्सृष्ट्वैवैवमप्यनैर्घृण्ये स्यात्तमित्यत आह सज्यमानेति ॥ रमणीयचरणारमणीयो यो निमापद्यंत इति श्रुत्या कर्मादेरापनिमित्तत्वावगमादि-
 तिभावः ॥ नन्वेवमपि प्रपंचवैचित्र्यं न स्यात् कारणवैचित्र्याभावात् ॥ कार्यवैचित्र्यस्य कारणवैचित्र्याधीनत्वादित्यत आह ॥ अपरिमितेति ॥ नामरूपेति ॥ अतएव
 लोके घटादिकार्यकुर्वाणाः कुलालादयः प्रथमं करिष्यमाणं बुद्धौ विचार्य कुर्वन्तीति प्रसिद्धमितिभावः ॥ उक्तसंकल्पे प्रमाणमाह तदिति ॥ तद्व्यवसत् ॥ कथमेत-
 द्ज्ञेत्त्याशं कायामाह ॥ बहु स्यामिति ॥ बहु प्रभूतं स्यात् भवेयं ॥ प्रजायेयमकवेणोत्पद्येयं ॥ श्रुत्यंतरमाह स इति ॥ सः परमेश्वरः अकाप्रयत कामनामकृत-
 कामनाप्रकारमाह बहु स्यामिति व्याख्यातं ॥ सृष्टिप्रकारमाह तत इति ॥ संकल्पानंतरमित्यर्थः ॥ आकाशादिति ॥ नच प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणा

वानाद्यः॥मुखप्रतिबिंबादौदर्पणाद्युपाधिवत्प्रकृतेतदभावात्॥नद्वितीयः॥बिंबभूतस्यपरमेश्वरस्यजीवप्रदेशोअभावेनसर्वान्यमित्वंनस्यात्॥नतृतीयः॥अ
पसिद्धातदितिशंकामुपसंहारव्याजिनपरिहरतिदेवमिति॥प्रतिबिंबस्यावास्तवत्त्वाप्रतिपादनायरूपपदप्रयोगः॥ननुमुखप्रतिबिंबस्यबिंबपर्वकत्ववत्प्रकृतेबिंबोभा
वान्कथंप्रतिबिंबरूपत्वमजाह॥तेषामिति॥यद्वाघटावच्छिन्नाकारवन्मायावच्छिन्नएवपरमेश्वरःकिन्तस्यादित्यतआहतेषामिति॥तथासत्यनवच्छिन्नस्यावच्छि
न्नदेशवत्संयोगेभुङ्क्ष्यमाणःसर्वान्यमित्वंनस्यादितिभावः॥मायाविद्येयैर्भेदनिषेधयति॥अविद्यात्मिकायामिति॥अत्रजीवस्यप्रतिबिंबरूपत्वेप्रतिबिंबस्याव
स्तत्वाभ्युपगमेनबंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्यप्रसंगान्तजीवस्यतत्त्वमितिभास्करादयोमन्यन्तेतान्निराकरोति॥अंतःकरणेधिति॥किंस्वरूपमात्रस्यासत्त्वमुक्तविशि
ष्टस्यनाद्यः॥असिद्धेः॥चेतन्यस्वरूपस्यवस्तुत्वाभ्युपगमात्॥नद्वितीयः॥इष्टापत्तेः॥नहिबिंबविशिष्टस्यबंधमोक्षौकिंतुस्वरूपस्यांगीकारादितिभावः॥नन्विद्याप्र
तिबिंबोजीवःअंतःकरणप्रतिबिंबइश्वरइतिवैपरीत्यंकिन्तस्यात्इत्यतआहकार्येति॥नन्विद्यायाःपरिच्छिन्नत्वेनपरमेश्वरस्यापिपरिच्छिन्नत्वात्तत्त्वमिति
तत्त्वादिकंनस्यादित्यतआहअविद्येति॥जीवेतुवैषम्यमाह॥अंतःकरणस्येति॥एतन्मतेन्यायनयइवसर्वत्रकार्योपलब्धिःपरंपरासंबंधविशेषितारुष्टादेवैतमा
वः॥नन्विद्याप्रतिबिंबइश्वरइतिपक्षेअविद्याकर्तृत्वमोक्तत्वादयःपरमेश्वरेपिस्युरितिइष्टयतितन्मतइति॥ननुजीवपरयोर्विबलाविशेषेकस्यचित्तत्वेत्वादिकं
कस्यचित्तेत्येतद्वैषम्यंकथमित्यतआह॥तेषामिति॥यद्वाचेतन्यस्यैकत्वात्कथंजीवेश्वरमेदव्यवहारइत्याशंक्यबिंबत्वप्रतिबिंबत्वाभ्यांउभयव्यवहारइत्या

हतेषामिति ॥ दर्पणवदुपाधेरभावात्कथं प्रतिबिंबत्वादिव्यवस्थेत्याशंक्य मतभेदेन तदाह ॥ बिंबेति ॥ ननु जीवपरमात्मा नौ पारमार्थिकभेदवन्तौ बिंबत्वात्प्रतिबिंब-
 वत्त्वरूपविरुद्धधर्माश्रयत्वात् ॥ इत्याशंक्य अद्वैतश्रुतिविरोधेनाप्रयोजकतया दूषयति ॥ अविद्येति ॥ यद्वानन्तःकरणं नोपाधिः पारमार्थिकत्वात् न त्वापोपितस्योपाधित्व-
 दृष्टमित्यत आह अविद्येति ॥ यत उपाधिप्रयुक्ते भेदः ॥ अतो पारमार्थिकान्तःकरणादिरूपोपाधिः ॥ अन्यथा अभेदमनुययने ॥ उपाध्यन्तस्वपारमार्थिकत्वं नोभयसि-
 द्धमिति भावः ॥ ननु जीवस्य प्रतिबिंबत्वेऽपि जीवपरयोरेकत्वात् उपाधिकृतदोष ईश्वरेऽपि स्यात् ॥ इत्येते आह उपाधिकृत इति ॥ ननु यथानवच्छिन्नस्यावच्छिन्नदेशसत्त्वं वि-
 रुद्धं तथा बिंबस्यापि प्रतिबिंबदेशसत्त्वं विरुद्धमित्याशंक्येन न्विति ॥ अत्र प्रतिबिंबदेशो बिंबसंबन्धस्यान्यत्र दर्शनात् जीवप्रदेशो ईश्वरसंबन्धस्य सत्त्वं न दृश्यते ॥ उतान्य-
 त्रतयो संबन्धदर्शनात् ॥ नाद्य इत्याह ॥ साधनेति ॥ द्वितीयेऽपि शिच्छिन्नत्वं उपाधिरित्याह ॥ परिच्छिन्नेति ॥ किं प्रतिबिंबमात्रेयं नियमः ॥ उत द्रव्ये ॥ नाद्यः ॥ नीरूपस्येति ॥ द्वि-
 तीयं निराकारं न वेति ॥ वस्तुतस्तु ॥ ब्रह्मणोऽपि कल्पितरूपत्वं न स्यात् ॥ न च वाक्ष्यत्वं स्यादिति वाच्यं ॥ सन् घट इति वाक्ष्यज्ञानविषयत्वाभ्युपगमात् ॥ ननु कंसुरेश्व-
 राचार्यैः ॥ सर्वप्रत्ययवेद्ये च ब्रह्मरूपे व्यवस्थित इति ॥ नीरूपगुणप्रतिबिंबदर्शनाच्चेति ॥ मूर्तस्य मूर्तत्वादेः प्रतिबिंबदर्शनेन ब्रह्मणश्चामूर्तत्वात्प्रतिबिंबभाव इ-
 त्याह ॥ एकधेति ॥ स्वत एव रूपत्वेन व्यवस्थितोऽप्युपाधिभेदान्नानेव दृश्यते जलभाजनभेदेन शितांशुरिवेत्यर्थः ॥ रूपरूपं प्रतिरूपो विमर्शवेत्यादिश्रुतिरादिपदयो-
 र्था ॥ प्रकृतमुपसंहरति तदेवमिति ॥ एवमस्यार्थं निरूप्येदानीं स्वयं दार्थं निरूपयितुं प्रतिजानीते ॥ इदानीमिति ॥ स्वयं दार्थो जीवः ॥ मतभेदेन जीवस्वरूपमाह ॥

एकेति॥ यद्यपि प्रत्यक्षपरिच्छेदे जीवस्वरूपमभिहितं॥ तत्रावच्छिन्नपक्षमाश्रित्य अत्र तत्र प्रतिबिम्बपक्षमाश्रित्येत्येते॥ ननु जीवः ब्रह्मणोरेकत्वे जीवस्यैव ब्रह्मणो
 पिसु बुद्ध्यादिकं स्यादित्याशंक्य सतासौमित्यादिना जीवस्यैव सुषुप्त्यादिश्रवणादित्याशयेन जीवस्यावस्थेत्रयं निरूपयितुमुपक्रमते सचेति॥ जन्मांतक्यमाह
 अवस्थिति॥ सुषुप्त्यादिकाले इंद्रियाणां विनष्टत्वादिति भावः॥ ननु ज्ञानस्यैवैतन्यरूपतया अनादित्वात्कथं मिद्रियजन्यत्वमिति अत आह॥ इंद्रियेति॥ ननु स्वप्नकाशस्य
 संबंधादेव विषयभानसंभवेन तदाकारांतः॥ कारणवत्त्वभ्युपगमः किमर्थं इत्याशंक्याह सचेति॥ ननु घटादिरूपविषयावरणाभिभवार्थावृत्तिः स्वीक्रियते तत्प्रतिबिम्बित
 चैतन्यावरणाभिभवार्था॥ नाद्यः॥ घटादीनां जडत्वेन तत्रावरणकल्पनायोगात्॥ द्वितीयेपि परिच्छिन्नत्वपक्षे अपरिच्छिन्नत्वपक्षे चानाद्यः॥ तत्र संबंधाभावादेव तद
 भानोपपत्तौ चावरणानुपपत्तेः॥ न द्वितीयः॥ चैतन्यावरणकल्पनायां मानाभावादित्याशंक्या परिच्छिन्नत्वपक्षे तदुपपत्त्यादयति तथाहीति॥ अन्यथानुपपत्तिरेवमा
 नमिति भावः॥ अविद्येति॥ जीवस्य व्यापितया घटादिना नित्यसंबंधादिति भावः॥ विषयेषु चैतन्यमेवेति शंकां वारयति॥ घटादीति॥ घटादेवैतन्यविवर्तत्वात्
 तत्रापि तदस्तीति भावः॥ ईश्वरस्य सर्वदा तत्त्वज्ञानमिष्टमेवेति शंकां व्युदस्यति जीवस्येति॥ जीवस्यापि कदाचिद्भूतं स्वीकृतमेवेत्यत आह॥ सर्वदेति॥ वृत्त्यभावस्या
 यामित्यर्थः॥ विषयस्य जडत्वादाह घटेति॥ ननु किमत्राग्रहणमावरकमुत मिथ्याज्ञानमथ तत्संस्कारः॥ नाद्यः॥ अग्रहणस्याभावतया न निवृत्तिरुच्यते
 कल्पनात्॥ न द्वितीयः॥ घटादिज्ञानस्थिते निमित्तेन भ्रमासंभवात्॥ न तृतीयः॥ घटादिभ्रान्तिसंस्कारसत्त्वेऽपि घटप्रत्यक्षो दयात्॥ तस्मादावरणमेव दुर्बलं

मित्यत आह ॥ ज्ञानमिति ॥ नन्वज्ञानस्यावरकत्वे घटाकारवृत्तेस्तन्निवर्तकत्वं न स्यात् ॥ अज्ञानस्य ब्रह्मसाक्षात्कारेकनिवर्त्यत्वादित्यत आह ॥ यावन्ति ज्ञाना।
नीतिस्वीकारादिति भावः ॥ यद्यपि मानभावेन गौरवेण चानेकाज्ञानपक्षोऽयुक्तः ॥ तथापि एकस्यैवाज्ञानस्य प्रतिजीवं ब्रह्मावरणशक्तिर्भेदवज्जडावरणशक्तिरित्येदं
गीकारेण तादृशशक्तिविशिष्टाज्ञानस्य निवृत्तौ न विरोधः ॥ अस्त्वेवं ततः किमित्यत आह ॥ एवमिति ॥ ननु प्रकाराच्चेतन्यसंबंधाद्भानमस्त्विति इत्यत आह ॥ अज्ञा
वृत्तेति ॥ नन्वस्तु घटाद्यमानं तथाप्यावरणार्थाभिभवार्थावृत्तिरित्यत्र किमायातमित्यत आह ॥ तस्येति ॥ तथापि चैतन्यमेव तद्भंगजनकमिति वृत्त्यभ्युपगमवे
प्यर्थमित्याशंक्य किंचैतन्यमात्रमावरणमजंकमुत वृत्त्यपहितं आद्य आह ॥ तदिति ॥ तद्भंगसकस्याज्ञानभासकस्य ॥ द्वितीयं दूषयति नापीति ॥ कस्यतर्हि
तद्भंगजनकत्वमित्यत आह इतीति ॥ ननु वृत्तेर्जडत्वान्न तज्जनकत्वमित्यत आह ॥ तदुपहितेति ॥ एवं जीवस्याविद्योपहितत्वपक्षे तस्यापि रिच्छन्तया आव
रणाभिभवार्थावृत्तिरितिसंपादिता ॥ संप्रति तस्मिन्नेव पक्षे संबंधार्थावृत्तिरितिव्यवस्थां घटयितुं शक्यत इत्याह ॥ संबंधार्थेति ॥ उपपादयति तत्रेति ॥ उक्त
मत इत्यर्थः ॥ नन्वसंगोत्थयं पुरुष इत्यादिशास्त्रात्संबंधाभावो वक्ष्यत इत्याह असंगत्वेति ॥ किंसंबंधमात्रं चोदयसि उत तद्विशेषं ॥ आद्येन विरोध इ
त्याह न हीति ॥ द्वितीयं दूषयति किमिति ॥ विशेषानिवेधाम इत्यनुषजते ॥ संबंधमेव दर्शयति सचेति ॥ न नूक्तसंबंधस्य सदा तन्वात्सदा घटमानं

जीवस्य शरीरप्रदेशमात्ररहितत्वात्क्रियाविरहेण विषयदेशगमनायोगाच्च ॥ ब्रह्मैतन्न्यसंबंधाभावेन रूपादिनिर्गमनद्वारेण तत्संबंधस्यावश्यवच्चतया संबंधार्थरूपि
रुच्यत इति भावः ॥ नन्विदं जलभाजनरूपोपाधिभेदान्नत्र प्रतिबिंबमेव दर्शनादितीति भावः ॥ नन्वेतन्मते विषयचैतन्यावरणवेद्यर्थभासकचैतन्यस्य परिच्छिन्नत्वेन वि
षयस्य नित्यवत्प्रकाशादिप्रसक्तैरिति चेन्न ॥ इत्युक्त्वा दीनां गृह्यमाणशुक्तिराकलादौ शुक्तित्वाद्यनवभासस्य विषयचैतन्यावरणविशेषमंतरेणानुपपत्त्या तत्र
वरणकल्पनादितीति हस्यं ॥ उपपादितमर्थमुपसंहरति एवमिति ॥ जाग्रदवस्थाप्रसंगेन रूपादिनिर्गमनस्योपयोगमुक्त्वा क्रमप्राप्तावस्थांतरस्य लक्षणमाह इदमेतत् ॥ ल
क्षणगतविशेषणानां व्यावर्त्यकीर्तयति स्वप्नेति ॥ ननु मरणाद्यवस्थांतरस्यापि जागरूकत्वात्कथं त्रैविध्यकथं प्रियां शंक्यत्रैविध्यकथनमुपलक्षणमित्याह ॥ अत्रे
ति ॥ ननु रूपावस्थांतरत्वे सुषुप्तलक्षणं तत्रातिव्यापकं स्यादित्यस्वरसादाह ॥ अपरोक्षेति ॥ तथा च तत्रातिव्याप्तिर्न दोषायेति भावः ॥ ननु रूपावस्थांतरः पक्षयोः क
स्य बलवत्त्वमित्यत आह तत्रेति ॥ तथा त्वगौरवमिति हृदयं ॥ जीवस्यैकत्वात्नेकत्वाश्रयत्वमुपाधिभेदेन उपपादयति तस्येति ॥ अत्राणुद्वेष आत्मा ॥ बलात्प्रशक्तभा
गस्य शान्ताकांक्षितस्य च ॥ भागो जीवः स विज्ञेयः स चानं स्यात्कल्प्यत इत्यादि श्रुत्या अणुमात्रोपपत्त्यं जीवः ॥ इत्यादि श्रुत्या च जीवेन महान् उक्तं ॥ इति मत्वा इत्य
नुमानेन च जीवस्याणुत्वमिति रामानुजमतानुसारिणः संगिरंतं तन्मतं निराकरोति एतेनेति ॥ इदमत्राकृतं ॥ मल्लोक्तश्रुत्यांतःकरणपरिणामो वैधिकपरिमाणवग
मात् ॥ अजो महानममात्मेत्याद्यागमाच्च ॥ जीवो नाणुः प्रत्यक्षत्वात् घटवदित्यनुमानेन विषयसर्वशरीरे व्यापिसुखाधुपलब्धिर्न स्यात् ॥ इति बाधकसहितेन च

जीवस्याणुत्वाभावे सिद्धौ अणुत्वप्रतिपादकश्रुत्या दीनां घटादिवत्सत्त्वे पल्लवियोग्यतारहितत्वेन सौख्यमिप्राप्यत्वं मानं अहमिहैवास्मीति परिच्छिन्नानुभव
विरोधात् ॥ नचायं भ्रमः ॥ बाधकाभावात् न च सर्वत्रादृष्टकार्योपलब्धिर्न स्यात् ॥ शीतवत्त्वं अदृष्टस्य नैव्यपिकाभिमतस्वरूपसंबंधो देवतउपपत्तेः ॥ अन्यथा गगना
दवदृष्टकार्यशब्दाभावप्रसंगात् तथा चोक्तं पुनस्तथा अणुत्वे सिद्धे सर्वगतत्वश्रुतेर्देहव्यापित्वपरत्वं बोध्यं ॥ नन्वात्मानस्वयंप्रकाशः प्रमाणाभावात् ॥ तथा हि ॥ न तावत्
त्यक्षमानं असिद्धे ॥ न हि स्वप्रकाशत्वं साक्षात्करोमीत्यनुभवः संभवति नाप्यनुमानं किं भावात् ॥ न च आत्मस्वयंप्रकाशः स्वसत्तायां स्वप्रकाशाव्यभिचारित्वात्
त्यनुमानं मानमिति वाच्यं ॥ मुख्यं दोषमिवारात् ॥ नपि श्रुतिः ॥ प्रावृत्तवनादिवाक्यवदुपचरितार्थत्वात् ॥ किं स्वप्रकाशत्वं न वदित्यव्याप्यत्वं असंभवात् ॥ तस्यै
दातव्यत्वात् ॥ नापि फलाव्याप्यत्वं ॥ अतीतादावतींद्रिये चातिव्याप्तेः ॥ नाप्यवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारविषयत्वं ॥ सुषुप्तिप्रवृत्त्या दोषवहाराभावेन व्याप्तेः ॥
नाप्यवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारविषयत्वयोग्यत्वं ॥ मोक्षयोग्यभारूपधर्माभावेन व्याप्तेः ॥ तस्मात्स्वप्रकाशानिरुक्तेः ॥ स्वप्रकाशत्वे मानाभावाच्च ॥ स्वयंप्रका
शशक्तिकेषां चिन्मतं ॥ तन्निराकरोति ॥ इदमत्राकृतं ॥ न तावन्निरुक्तप्रभावः ॥ अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वयोग्यत्वात् तन्मावानधिकरणत्वेन स्वप्रका
शानिरुक्तेः ॥ अत्रेदमप्युक्तं मुक्तवैवाच्याप्तेः ॥ न हि मुक्तकाले सन्ताभावानधिकरणत्वं नापधर्मोक्तिः ॥ अत्राणुसत्ताभूतयोग्यत्वात् सन्ताभावानधिकरणत्वाच्च ॥
अधिनैकेरणत्वे ब्रह्मगततद्योग्यतायामिथ्यात्वं न स्यात् ॥ स्वात्म्यं ताविसमानाधिकरणस्यैव मविमथ्यात्वात् ॥ किं वावेद्यत्वं न फलाव्याप्यत्वं ॥ ब्रह्मणोपि च म

साक्षात्कारप्रतिबिंबितवैयर्थ्यापत्तात् ॥ नापि वृत्तिप्रतिबिंबितविदभिव्यक्तिवैयर्थ्यानाश्रयत्वं ॥ घटादावपि वृत्तिविषयत्वव्यतिरेकेण तदभिव्यक्तवैयर्थ्याश्रयत्वाभावेन
तत्रातिव्यापारितमिधमप्रतानुसारिण अकुः ॥ तनुच्छं ॥ स्वप्रकाशत्वे किं त्वरूपलक्षणं नास्तीत्युच्यते उत तदस्य लक्षणं वा ॥ आद्ये संविद्योद्वेयत्वं स्वप्रकाशत्वमिति वरा
मः ॥ उत तदिदं प्रपञ्चस्य संविद्वच्छेदकतया तद्विषयत्वात् ॥ संविद्रूपस्यात्मनः स्वाविषयत्वात् ॥ तदंशलक्षणसत्त्वस्येष्टत्वात् ॥ आचार्यास्तु ॥ अपरोक्षव्यव
हृतेर्योग्यस्यासिद्धस्य नः ॥ संभवे स्वप्रकाशत्वे लक्षणसंभवः कुतः ॥ इत्यपरोक्षत्वादिघातितया तल्लक्षणमाहुः ॥ यत्तु स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावादिति तन्न ॥ आ
त्मा स्वयं प्रकाशश्चिद्रूपत्वात् व्यतिरेकेण घटवादिभ्यनुमानसंभवात् ॥ तदुक्तमाचार्यचरणैः ॥ चिद्रूपत्वादकर्मत्वात् स्वयं ज्योतिरीति श्रुतेः ॥ आत्मनः स्वप्रका
शत्वं को निवारयितुं क्षमः ॥ इत्येकमिति प्रपञ्चेन ॥ स्वप्रकाशत्वे श्रुतिप्रमाणयति स्वप्नेति ॥ तथा च स्वयमित्येनात्मव्यवहारानुकूलज्योतिषः प्रकाशस्य नान्यत्वं
व्यावर्तनमिति भावः ॥ अनेन वाक्येनैव प्रकाशत्वं मुख्यतश्चिद्रूपं कामपाकरोति स्वप्नावस्थायामिति ॥ परमेश्वरस्य स्वप्नाभावेन जीवस्यैव तत्त्वमुच्यत इति
भावः ॥ ननु घटादिज्ञानवदात्मज्ञानेऽपि विषयातिरिक्तकर्तृकारकप्रसक्तो तदेवाव्यतिनतु ज्योतिरंगरं ॥ तथा आत्मोकादिज्ञानसाधनानामभावे जीवस्य ज्ञान
साधनं किमिति ॥ प्रश्ने अस्येत्यनुवर्गेन अयं परेश्वरः अस्मि जीवस्य स्वयमेव ज्योतिर्न हेतुस्त्येवं परंपरयाऽपि योजयितुं शक्यत्वादिति चेन्नेतत्सारं ॥ ज्योतिष
एव विशेष्यत्वात् ॥ मुख्यैः संभवत्पुमुख्यकल्पनाया अन्यायत्वाच्च ॥ लाघवेन चैतन्यमात्रस्य लक्ष्यत्वाच्च ॥ आद्यदोषासंभवात् स्वयं प्रकाशवरोधात् ॥ नहि श्रुति

स्यादित्यत आह कदाचिदिति ॥ कदाचिकृत्वे निमित्तमाह तदिति ॥ ननु विषयस्यास्वच्छत्वात्कथंचैनन्याभिव्यंजकत्वमित्याशंक्य किंविषयादेः स्वतो व्यंजकत्वाभा
वउतस्वच्छद्रव्यसंबंधेपि ॥ अद्यैष्ट्यापत्तिरित्याह तथाहीति ॥ एवकारोवार्थः ॥ तथात्वांतः करणंस्वच्छत्वात्स्वतश्चैतन्यव्यंजनसमर्थत इह दृढादिकं नमतीत्यर्थः ॥ द्वि
तीयं द्रव्यपत्तिस्वाकारेति ॥ ननु तत्संयोगेपि जडत्वात्कथं व्यंजकत्वमित्यत आह चेत्येति ॥ ननु विषयस्याभिव्यंके जे स्वभावस्यानंतद्यंजकत्वमित्यत आह चेत्येत्या
दितेति ॥ तउक्तमिति ॥ अस्वच्छस्य स्वच्छद्रव्यसंबंधादभिव्यंजकत्वमदृष्टवरमिति शंकां व्युदस्यति दृष्टं चेति ॥ उदाहरति यथेति ॥ ननु प्रतीतिविंबग्राहित्वमेव लोके रष्टं न
तु व्यंजकत्वमपीत्यात आह घटादेरिति ॥ ननु चैतन्यस्य स्वप्रकाशतया स्वत एव व्यक्तत्वाद्घटादिसंबंधेन तदभिधानमसंगतमित्याशंक्याह चैतन्यस्येति ॥ ननु जी
वस्य व्याप्यतया रतिनिर्गमनात् प्रागेव तत्संबंधोस्तीति किंतु निर्गमेन तथा च संबंधार्थावृत्तिरित्येतत्कथमुपपादितं इत्यत आह ॥ यरोक्षस्छल इति ॥ ननु नृत्प्रका
रेण विषयस्य चैतन्यव्यंजकत्वे तदेव विषया यरोक्षणमस्फुलाधवात् ननु प्रमात्रमिन्नत्वगमंगौरवादित्याशंक्यैष्ट्यापत्तिमाह ॥ एतन्मत्त इति ॥ उपसंहरति एवमिति ॥ एवं
जीवस्यापरिच्छिन्नत्वपक्षे आवरणमिभवार्थासंबंधाभिभवार्थावृत्तिरित्येतत्तद्व्युपपाद्यपरिच्छिन्नपक्षे संबंधार्थात्वे तस्योपपत्तिमुत्पत्तिजानीति इदानीमिति ॥
जीवस्य घटाद्युपादानतया विषयादेतत्संबंधसत्त्वा इत्यभ्युपगमोवर्थ इत्यत आह तस्येति किंतु ह्यघटाद्युपादानमन आह ॥ किंस्ति ॥ ननु शुद्धस्य ब्रह्मणः कथं घटा
यन्वयित्वं तत्रोक्तस्येति ॥ अत एवेति ॥ ब्रह्मणो घटाद्युपादानत्वादेवेत्यर्थः ॥ नन्वंतः करणोपाधिको जीवः ॥ तथापि वृत्त्यंगीकारे किमायं तमित्यत आह ॥ तथावेति ॥

रीश्वरस्यायोगं व्यवेष्टिनति ॥ निखिलप्रयं वनिर्मातुस्तस्य जीवज्ञाने अयोगशंकाविरहेण द्वितीयदोषस्याप्युक्तत्वात् ॥ तस्माद् द्युतिर्युक्तिभ्यां जीवः स्वयंप्रकाश
इति सिद्धं ॥ यद्यप्यत्र बहुवक्तव्यमस्ति तथापि विस्तरभयादुपरम्यते ॥ स्वयंप्रकाशत्वात् नुमाने हेत्वसिद्धिमात्रं व्यनिरस्यति अनुभवरूपश्चेति ॥ न चैवमनुभवामीत्य-
नुभवाश्रयतया प्रतीतिः कथमित्यत आह ॥ अनुभवति ॥ अनुभवरूप इत्यपलक्षणे आनंदरूप आत्मेत्यपि बोध्यं ॥ तथा हि ॥ आत्मने आनंदत्वे सखमहमस्वात्म-
मिति सुप्तोत्थितस्य परामर्शानुपपत्तिः कसौषुप्तिकानुभवः ॥ स्तावन्नुमाणां ॥ तत्काले वैषयिकानंदमावात् ॥ न च उरवाभावे एव सुखत्वेन परामर्श इति वाच्यं ॥ स-
षुप्तौ विद्यमानस्यापि उरवाभावस्य प्रतियोगिज्ञानाभावेन अननुभावात् ॥ सुखत्वप्रकारकज्ञानाभावे तत्प्रकारक परामर्शो योगाच्च ॥ अतएव सुप्तोत्थित-
स्य सख परामर्शेन स्मृतिः किं नुमानमिति यास्तं ॥ तस्मात्सुषुप्तावनुभूयमान आनंद आत्मेव ॥ किंचात्मो ॥ आनंदरूपः परमप्रेमास्य दत्तात् ॥ आनंदवत् ॥
उभयसिद्धदृष्टान्तवत्तंत्रं न तु दृष्टान्तस्योभयसिद्धत्वं गौरवात् ॥ न च हेत्वसिद्धिः ॥ उरवदृष्टायां मय्यात्मानं प्रेमदर्शनेन सुखोपाधिकृतप्रेमासंभवेन तस्य नि-
रुपाधिकप्रेमास्य दत्तात् ॥ न चान्यंतदुखितस्यात्मत्यागेऽपि प्रवृत्तिर्दर्शनात् न परमप्रेमास्य दत्त इति वाच्यं ॥ तदाप्यात्मव्यतिरिक्तदेहस्यागएव प्रवृत्तेः ॥ अ-
पारदुखकवलितकच्छेवरस्यत्कानि दुखस्यापि तत्रापि प्रेमस्य दत्तानुभवाच्च ॥ आनंद आत्मकब्रह्मा मे दोषि जीवस्यानंदत्वे माने ॥ अभेदश्च श्रुतिस्म-
रित्युक्तिसिद्धौ नापह्नवार्हः ॥ वक्ष्यति वाभेदमनुपदं ॥ न चानंदमेदेकस्यायमानंदः पुरुषार्थः स्यादिति वाच्यं ॥ यदि कस्येति कर्तृप्रश्नोत्तरे प्रश्नोत्तरे वा

तदानकस्यापि॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तेन कं पश्येदिति मोक्षावस्थायो कर्तृकर्मभावप्रतिषेधात्॥ नवसुखस्योप्तादादिप्रणयविरोधः॥ तदभिच्यंज
 करुतिविषयत्वात्॥ तस्माद्यथावायोरूपसमवायेनेति ज्ञानं विशेषणाभावं न्यायमते यथावानीलं रूपमिति ज्ञानं गुरुमते रूपसमवायागोचरशून्यतद्वन्मयि
 सुखं नेति ज्ञानं सुखं बाधाभावं गोचरयति॥ इवादौ नित्यग्राहकभावात् तत्र तन्नाशज्ञानं दुखध्वंसमेव गोचरयति न संबन्धः॥ ध्वंसमिति सिद्धं॥ आत्मन आ
 नंदरूपत्वमिति॥ रत्नवर्णिष्यमाणयोः संगतिं दर्शयति॥ ऐक्यं निरूपयितुं पूर्वपक्षमाह नन्विति॥ ननु नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षं किंचाक्षुषमुत्तमानसंनयः॥ आत्मनश्चक्षु
 राद्यविषयत्वात्॥ न द्वितीयः॥ मनसो जीवब्रह्मभेदग्रहणयोग्यत्वात्॥ यन्मसानेन मनुतेत्यादितं त्वोपनिषदं मित्यदिश्रुत्या त्वेवैकगम्यं ब्रूयति मनसानुपलंभात्॥ किंच
 अज्ञानेनावृतं ज्ञानेन मुक्तं तजंतवः॥ न हारेण प्रावृत्ताः॥ अनन्तेन हि प्रत्यूटा इत्यादिश्रुत्या जीवब्रह्मभेदस्याज्ञानेनावृतत्वावगमेन यदि जीवः परमेश्वरः स्यात् उपल
 भेतेत्यापादानासंभवेन योग्यानुपलब्धिरूपसदृशकारिविरहान्तमेदस्य प्रत्यक्षत्वं मनसा इन्द्रियत्वनिराकरणेन त्वदभिमतप्रत्यक्षयोगाच्चेत्तराह किंचिदिति॥ जीवपर
 मात्मानौ सधर्मसमसत्ताकभेदवन्तौ किंचित्सर्वज्ञत्वं वस्तुधर्मश्रयत्वात्॥ घटपटवदित्यनुमानेनेत्यर्थः॥ ननु नान्योतेति द्रष्टानान्योतेति श्रोतेत्यादिश्रुत्या दृष्टमे
 दप्रतिषेधाद्भूतिबाधितमनुमानमित्यस्वरसादाह द्वास्तु पर्यादिना श्रुतिमुक्तास्मृतिमप्याह॥ द्वाविति॥ तद्येभेदबोधकतत्त्वमस्यादिवाक्यस्य कागतिरित्यत आहतत्वे
 मस्यादिति॥ ननु विनिगमकाभावेन मेदप्रत्यक्षेण वा अभेदबाधकागमस्य बाधः किं न स्यादित्याशंक्यागमस्य बलवत्त्वात् इत्याह॥ संभावितेति॥ ननु प्रत्यक्षस्यापि बल

तार्थः॥ विरुद्धधर्मवत्त्वेन भेदांगीकारे दोषा विरुद्धौ च यथा यत्तज्जलस्य शीतभेदापत्तेः॥ देहात्मग्राहिप्रत्यक्षस्य विरुद्धस्य रेहातिरिक्तात्मप्रतिपादकवाक्यः
 स्पष्टं द्रष्टव्यं देशिकग्राहिप्रत्यक्षस्य विरुद्धस्याधिकपरिमाणग्राहिज्योतिः शास्त्रस्य चाप्राण्यापाताच्च॥ यदि जले ओष्णमारोपितं तदा प्रकृतेः पितृल्यमिति उपक्रमेति॥ एकमेवाद्वितीयं तदा तस्यैव सर्वमित्युपक्रमोपसंहारयोरेकरूपत्वावगमात्॥ तत्त्वमसीति न वक्तुं शक्यं आत्मा अनेन जीवेनेति चार्थवाददर्शनात्॥
 अथ ये अन्यथा तो विदुः शीतभेदेन विधात॥ अथ संपत्त्यत इति फलश्रवणात् अपूर्वत्वात्॥ मृदादिदृष्टान्तैश्च वेदांतानां मद्दितीयात्मनितासर्वावगमात्॥
 तदुक्तमाचार्यचरणे॥ उपक्रमोपसंहारावभ्यासो पूर्वताफलं॥ अर्थवादोपपत्तीचलिंगं तास्य निर्णयशक्तिभावः॥ जीवब्रह्मणोरेक्यांगीकारे बाधकमाशंकतेन चेति॥ जीवब्रह्मणोरेक्ये किंचित्तत्त्वादि विरुद्धधर्मश्रयत्वानुपपत्तिः॥ उत ब्रह्मणो निरुद्धकर्मत्वेन तदभेदाज्जीवस्य कर्तृत्वादि धर्मकत्वानुपपत्तिरिति नाद्याः॥ उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वेनोपाधिभेदेन विरोधाभावात्॥ न द्वितीय इत्याह॥ शीतस्येति॥ ओष्णमारोपमाशंक्य वैधर्म्यमाशंकतेन चेति॥
 कर्तृत्वादि विशिष्टजीवस्य सर्वज्ञत्वादि विशिष्टब्रह्मस्य कथमुपपद्यत इत्याह तत्रेति॥ ननु कथं वेदांतानां सिद्धार्थबाधकत्वं॥ सर्वेषां पदानां कार्य एव संगतिग्रहणात्॥ लोकाविगतसामर्थ्यमिति क्रम्य वेदस्य बाधकत्वायोगात् इत्याशंक्य निराकरोति न चेति॥ परिच्छेदार्थमुपसंहारोति एवमिति॥ तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मीत्यादि क्रत्याममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत इति गीतावचनात् मयोः समत्वं माप्रो

तिय इह नानेव परपीति श्रुत्या विभेदजनके ज्ञानेनाश्रमात्यंतिकंगते॥ आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतकः करिष्यतीति जीवभेदस्य प्रतिवेधाच्च॥ जीवब्रह्मणो रेक्यमभ्युपगंतव्यं भेदस्तु कल्पित इति॥ ननु सत्यं भिदेत्यादिवचनं भेदस्य सत्त्वे मानं मिति चेत्॥ अहो कल्पनाकोशं लंघयित्वा नां निगममपि भाषाप्रबधकं लपयति॥ तस्माज्जीवपरैक्यं शास्त्रस्य विषय इति सिद्धं॥ इति भाषाप्रकाशिकायां विषयपरिच्छेदः॥ वेदांतशास्त्रे प्रस्तावनां प्रवृत्तिरिति प्रयोजनं निरूपयितुं प्रतिजानीते इदानीमिति॥ प्रयोजनलक्षणमाह यदिति॥ अत्र पित्रादिना निक्षिप्तानधिष्णुगृहेषु वसतां पुत्रादीनां तदज्ञानेन वद्विधदुःखदर्शनान्न सत्तामात्रेण प्रयोजनत्वमत उक्तमवगतमिति॥ दुःखस्य प्रयोजनत्वं वारयति इत्यत इति॥ प्रयोजनं विभजते तच्चेति॥ विषयेति॥ अंगनालिंगनादिजनिमेत्यर्थः॥ ननु कसुखदुःखसंभिन्नतया न पुरुषार्थत्वमिति चेत्॥ वर्जनीयतया प्राप्तस्य दुःखस्य परिहारेण सुखमात्रस्यैव भोक्तव्यत्वात्॥ यथा मत्स्यान्संकटकानुपादत्ते यावदादेयं तावदादाय निवर्तते॥ तस्मादुःखभयान्नानुक्लृप्ते वेदनीयं सुखं त्यक्तुमुचितं॥ आनंद इति॥ आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्निर्बिकृतश्चनेति भेदव्यपदेशादानंदवत्त्वं न त्वानंदरूपत्वमिति चेत्॥ न॥ ममात्मारोहोऽतिरश्मिवत् षष्ठ्युपपत्तेः॥ आत्मराप्र आत्मकाम इत्यादि कृतिरपि मानं॥ न च स्वसमवेतानं दानुभवेनाप्यात्मारामत्वं स भवतीति वाच्यं॥ स्वयतिरिक्ते चानंदे तत्संबंधे कल्प्यमाने गौरवात्॥ निर्गुणत्वादि श्रुतिविरोधाच्च॥ न च हेतुगुणराहित्यमर्थः॥ गुणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभावस्य मुख्यवृत्त्या निर्गुणराय प्रतिपाद्यत्वात्॥ यदेव आकाश आनंदो न स्यात् आ

नदोध्ये वरुणं विमानं भूतानि जायंत इति श्रुतिर्मानं ॥ मत्वर्थलक्षणं यथा श्रुतं हान्यश्रुतकल्पनायात् ॥ यो वै भूमा तत्कल्पमिति श्रुतिरपि मानं ॥ १२ ॥ मासं प्रसा
दादधुपदेशादित्यत्र भूमपदस्य ब्रह्माभिधायकत्वाया उक्तत्वात् ॥ तस्मात्सिद्धं ब्रह्मण आनंदरूपत्वं ॥ आत्यंतिकं इव ध्वं सोमो ह्येन त्वानंदरूप इति नेत्याधि
काः ॥ देहो ह्येदो मोक्ष इति चार्वाकादय इत्यादयो मोक्षे वादिनां विवाददर्शनात् ॥ स्वाभिमतं मोक्षस्य स्वरूपमाह ॥ आनंद इति ॥ तथा च उरुवप्रागभावस्य देहो ह्येदस्य
वा अज्ञायमानतया अपुरुषार्थत्वात् ॥ न मोक्षरूपत्वं ॥ तथा चाभाणकः ॥ गौतमाभिमतं मुक्तिं गौतमो गंतुं मर्हति ॥ वरं वंदावनेरम्ये सगाच्छोपि भवाम्यहं ॥
इति ॥ गौतमः अत्यंत पशुरिति गौतमः इति वा पाठः ॥ ततश्च मुक्तावानंदो स्तीति भावः ॥ आनंदावासे मोक्षत्वे प्रमाणमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ यद्यपि संप्रज्य ब्रह्मण
भक्त्यश्रद्धोपि ब्रह्मणो भवेत् इति वत् ॥ उपचरितार्थकत्वं संभवति तथापि दृष्टं तस्य जन्मान्तरे ब्रह्मण जन्म भविष्यतीत्यर्थपरत्वात् ॥ प्रकृतं च बहुश्रुते
सारेणैक्यपरत्वावगमात् ॥ ननु ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति सायुज्यं मोक्षः ॥ सायुज्यं नाम क्षीरनीरवत अन्यदेवता विष्टं यदेवता दिक्च लो
कांतरसंबंधमात्रं न त्वेक्यमिति मध्यमतानुसारेणो मन्यते ॥ तदुक्तं ॥ हरौ नियतरचित्वांते ब्रह्मन्तत्त्ववेदात् ॥ मोक्षं तादात्म्यामित्याहुर्न तु तदुपतः कचिदिति ॥
अत्र लोकांतरावासेः सख उरुवाभावान्यतराभावेनापुरुषार्थत्वात् ॥ तज्जन्यसुखमेव मोक्ष इति केचित् ॥ तान्तिराकरोति ॥ न खिति ॥ लोकांतरावा
स्यादेः कर्मविशेषोपासनाविशेषसाध्यत्वेन तद्यथेतेति शारदादिनैस्त्वावगमेन मुक्तस्य पुनरावृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ननु -- यस्य ते सुखमवर्णः क

बलान्तात्त्वमस्ति त्वेति तत्र वक्तव्यं किं दोषाजन्यत्वेन बलवत्त्वं उत प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठत्वेनोपजीव्यत्वात् अथ भेदप्रत्यक्षस्यानुभवासिद्धत्वेन पुनरप्यनुवत्त्वादि
ति विवकलम्याद्यनिराकरोति संभावितेति ॥ द्वितीयं दूषयति अन्यथेति ॥ न्योतिः शास्त्रस्येति ॥ अष्टाशीति सहस्राणि विस्तीर्णं योजनानितु ॥ प्रमाणं तत्र विज्ञे
यंकलाः पंचदशैव त्वित्यादि शास्त्रस्येत्यर्थः ॥ तथा च भेदप्रत्यक्षस्य भूमरूपत्वेन बाधकत्वमिति भावः ॥ तृतीयं दूषयति याकेति ॥ परोक्तानुमानं दूषयति अत
एवेति ॥ मेरुपाषाणेति ॥ मेरुः पाषाणमयः पर्वतत्वात् ॥ संमतवदित्यनुमानं ॥ तस्यापि मेरुः कनकपर्वत इत्यागमेन यथा बाधितत्वं तदित्यर्थः ॥ भेदबाधकागम
विरोधं परिरुहति नापीति ॥ द्वासुपर्णेत्यादेः लोकासिद्धिर्भेदानुवादकमया जीवब्रह्मभेदप्रतिपादनतामर्थ्याभावेन दुर्बलत्वात् ॥ तदभादेश्च बहुधा प्रमाणेन जीवब्र
ह्माभेदे ॥ ता मर्यादागमेन बलवत्त्वा दभेदमिदिरित्याह तदिति ॥ ननु कथमस्याश्रुतेर्भेदानुवादकत्वमिति चेत् न ॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादिती वाक्ये ब्रह्मणः सर्वस्य
निर्द्वैतेर्हि मोक्षभेदादुक्त्यापि भोक्तृस्यातत्त्वात् पुनस्ततो न सर्वत्र भोक्तृत्वं कायामयं मंत्र आम्नायते ॥ द्वौ बिंबप्रतिबिंबभूतौ जीवश्चरावस्मिन् शरिरि कर्तते तयोर्मध्ये
अन्यो बुद्धिप्रतिबिंबभूतः ॥ तदनेन ध्यासोत्त उमीभिमानिकर्मफलं भुंक्ते नान्यः ॥ सत्त्वान्यः स्वरूपभूतवैतन्यात्मना अन्तर्भूतमिवाकरोति भागरहितः प्रकाशः ॥
ओ दासीन्यबोधार्थांसा सिमात्रमिष्यर्थः ॥ अनश्रुतिमोक्तत्वं निवेद्य ॥ ततः जीवस्य स्वरूपेण भोगानिवेधे अहमनुभवी विरोधपरिरुहाराय स एवातः करणे
कल्पिततादात्म्यादुक्तं इति ॥ भोक्तृत्वस्य वैतन्यसामानाधिकरण्यधीविरोध इति भेदानुवादपूर्वकं तस्य दूरीयतीत्यन्यत्रोपायमनुवाद इति भावः ॥ तदयं निर्गच्छि

नारमीशंयुक्तं ब्रह्मयोनिं ॥ तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजनं पमयेति साम्यं ॥ यथानद्यस्य दमानाः समुद्रसंगच्छन्ते नामरूपे विहाय ॥ तथा विद्वान्नामरू-
पादिमुक्तः परास्वरंयुक्तमुपैति दिव्यमिति मुंडकश्रुत्या परमेश्वरसादृश्यमेव मोक्षः ॥ न त्वैक्यमिति चेन्न ॥ श्रुतौ परमसाम्यमेक्यमेव न तु सादृश्यं ॥ अत्रै-
व भवतीति श्रुत्यंतरात् ॥ यथानदी नदालोके सागरेणैकतामियुः ॥ तद्वदात्माक्षरेणासौ निष्कलेनैकतामियात् ॥ शीतकर्मवचनात् ॥ स्कांदमुक्तिवैभवरं उ-
सालोक्य सामीप्यसारूप्यानुदाहृत्य असौ सायुज्यरूपोक्ता सुखदुखविवर्जिता ॥ षड्भावविक्रियाहीना शुभाशुभविवर्जिता ॥ सर्वबंधविनिर्मुक्ता सत्यवि-
ज्ञानरूपिणी ॥ केवलं ब्रह्मरूपोक्ता सर्वदा सुखलक्षणेति ॥ सालोक्यादिषु मुक्तशब्दयोगैः ॥ परिच्छिन्नत्वेन तेषामनित्यत्वात् ॥ भागवते च ॥ ब्रह्म-
मुक्त्यतिव्याख्या गुणतो मेनवस्तुतः ॥ गुणमायामूलत्वात् न मोक्षो न च बंधनमिति जीवपरैक्याभ्युपगमेनैव जीवबंधमपारमार्थिकमुक्तातिनिरुत्तरेव
मुक्त्यात्मकत्वेनेति ॥ तस्माद्ब्रह्मस्वरूपानंदावाप्तिरनर्थनिरुतिश्च मोक्ष इति सिद्धं ॥ ननु मोक्षः किंप्रत्यक्षं ब्रह्मैक्यं किं वा अविद्यानिरुतिः ॥ नाद्यः ॥ प्रत्य-
क्षं ब्रह्मैक्यस्य ब्रह्ममात्रतयाश्रवणाद्यसाध्यत्वात् ॥ न द्वितीयः ॥ अविद्यानिरुतिरपि किमात्ममात्ररूपा किं वा देतेन्यानाद्यः ॥ उक्तदोषतादव-
न द्वितीयः ॥ अविद्यानिरुतेः सत्त्वेनैतदभंगपत्तेः ॥ मिथ्यात्वे तस्या अपि अनिरुत्यवश्यंभावेन तस्या अपि तथात्वमप्रामाणिकमिथ्यापत्तनिरुति-
धाराणीकारप्रसंग इति चेत् ॥ अत्र वदन्ति सवित्साविद्यानिरुतिरेव मोक्षः ॥ सा च ब्रह्मणो नैव श्रवणादिसाध्या परमार्थसतीति ॥ न चैवमेतदहानिः ॥

ब्रह्मणो न्यस्येवभावस्य सतो हेतुविरोधात् ॥ नचैवं संकोचे मानभावः मोक्षस्य श्रुतज्ञानसाध्यत्वात् ॥ नचतस्य सुखं
 स्वाभावतः साधनेतरत्वेनापुरुषार्थत्वं ॥ हेतुच्छेदे पुरुषव्यापारादिति न्यायेन अविद्यानिवृत्तेर्देवहेतुत्वे दुरुपत्तेन पुरुषव्यापारसाध्यत्वेनैव पुरुषार्थ
 लोपपत्तेरिति तद्विषयं ॥ आत्मन्यस्येवभावस्य सतो हेतुविरोधित्वेनाविद्यानिवृत्तिवदभावप्रत्यूह्यदादिप्रपञ्चनिवृत्तिप्रागभावात् ॥ नचैवं संकोचे मानभावो देहीविषय
 रादिभेदस्य च परमार्थसिद्धस्य साध्यात् ॥ नचनान्योत्तरे सिद्धिहेतुहेतुना नास्ति किंचनेति श्रुत्या भेदमात्रप्रतिषेधाद्देवमात्रमेव परमार्थसिद्धित्वात् ॥
 तथास्य विद्यानिवृत्त्यात्मना भेदस्य परमार्थस्य साध्याभावप्रसंगात् ॥ नचैवमिति ॥ अविद्यानिवृत्तेरात्ममात्रत्वापत्त्या उक्तदोषता दवस्थात् ॥ किंचावि
 द्यानिवृत्तेः कृतवत्त्वेनाविद्यापत्तौ मुक्तस्य पुनरावृत्तिप्रसंगात् ॥ अपिच मोक्षस्य ब्रह्मरूपत्वेऽपि ज्ञानसाध्यत्वस्य वक्ष्यमाणतया न हेतुसंकोचे मानभा
 वात् ॥ भावादेतांगीकारे मूर्खाणामवकाशदानप्रसंगात् ॥ अवकाशदाने अशेषाद्देवमार्गेण श्रेयः ॥ तथा च ॥ प्रसरं न लभते हियावक्त्रं न मर्कटाः ॥
 नापि दवंति ते तां वृष्टिं रात्रां वा स्वर्गो वर इति न्यायेन तेषामवकाशेन देयः ॥ तस्मादानंदावाप्त्यनर्थनिवृत्तिरूपो मोक्षः ॥ नच ब्रह्मैवेति नाहेतुमंगः ॥ न
 चासाध्यत्वापत्तिः ॥ इष्टत्वात् ॥ विमुक्तश्च विमुच्यते ॥ ब्रह्मैव सन्न ब्रह्म ॥ येन सादिश्रुतेः ॥ नचैवं श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ॥ मुक्तोऽसिद्धत्वेन श्रयंवतः पु
 रुषोरेयस्याप्रवृत्तेरिष्टत्वात् ॥ तान्तिश्रयश्च न्यस्य वंडालकुलपोषितसार्वभौमापत्यवतविस्मृतस्वात्मनः पुरुषपदादस्यासिद्धत्वमवतोजीवपरमे

मत्स्यः संसाररहितात्मस्वरूपमिति यावत् ॥ एतन्प्राप्नोति अयनाय मोक्षाय एवंविधब्रह्मज्ञानादन्यो मार्गो न विद्यत इत्यर्थः ॥ तमेवंविद्वानमृतइह भ
वति इत्यादि श्रुतिः ॥ ज्ञानदेवतु कैवल्यमित्यादि स्मृतिश्चादिपदयात्या ॥ एवं श्रुतिपर्यालोचनयामोक्षस्य ज्ञानसाध्यतामुपपाद्यमोक्षस्वरूपपर्यालोचनया
पितदाह ॥ अज्ञाननिवृत्तिरिति ॥ नियमादिति ॥ यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवृत्तकर्मितया तत्कर्मसाध्यत्वानुपपत्तेः ॥ न हि स जतमभिरसाथं श्रुतिरतत्त्वज्ञाना ॥ ३ ॥
नातिरिक्तमपेक्षणीयमिति भावः ॥ ननु जुष्टं यदापश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमतिवीलशोक इत्यादि श्रुत्यनुसारेण किं भेदगोचरज्ञानमेव शोकनिवृत्ति
रूपमोक्षहेतुरित्येव साहचर्येति ॥ तथा चोक्तं श्रुतेः ॥ उदरमंतरं कुरुते अयतस्य भयं भवतीत्यादि श्रुत्यां भेदज्ञानस्य निषेधेन जुष्टं प्रीतिरन्यपूर्वमन्य
त्वेनाभिमतं यदा स्वात्मरूपेण पश्यति तदा तस्य परमेश्वरस्य महिमानं सर्वज्ञ सर्वशक्तित्वादिरूपमिति प्राप्नोति एतदर्थत्वादिति भावः ॥ न चैक्यगोचरज्ञा
नमीपिनत उत तत्साधकमानाभावात् ॥ इत्यत आह ॥ अभयमिति ॥ हे जनक आत्मानमानंदरूपमेवावे ॥ अवगमप्रकारमाह ॥ अहमिति ॥ तदा तस्मि
न्काले अभयं भयं रहितं प्राप्नोतीति योजना ॥ श्रुतिमुक्ता स्मृतिमाह ॥ तत्त्वमस्यादीति ॥ अहं संसारसाक्षित्वाद्यिवः संसारवर्जितः ॥ अहं स सोह
मेवेति विजानीयादिवक्षण इति भाविष्यत्युराणवचनात् ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं यत्प्रकाशते ॥ तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ मय्ये
व सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ मयि सर्वं शमं याति तद्ब्रह्माहमिति कैवल्योपनिषद्वचनाच्च ॥ अहमेव परं ब्रह्म न बाहं ब्रह्मणः पृथक् ॥ ३ ॥

एवं समुपासीत ब्राह्मणो वेदविनम इति ब्रह्मोपनिषद्वचनाच्च ॥ स विन्मात्रं स्थितश्चाहं शिवो हं तस्मिन्मात्रतः ॥ विन्मात्रो हं सदानंद इति मे निश्चितामिति
विन्मात्रो जीवरूपेण ब्रह्मरूपेण च स्थितः ॥ व्यतिरिक्तं जडं सर्वं स्वप्नवच्च विनश्यति इति स्कांदश्च ॥ यथानदी नदालोके सागरेणैकतामियुः ॥ तद्वदात्मा
क्षरेणासौ निष्कळेनैकतामियादित्कर्मवचनाच्च ॥ यदस्फुल्लमनण्वाख्यमप्रमेयमवर्णकं ॥ तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्मसंपद्यते भूवामिति स्मृतेश्च ॥ अहमे
व परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययं ॥ इति स्यान्निश्चितो मुक्तो बद्ध एवाव्यथा भवेदिति वरसचिवचनाच्च ॥ अत्रात्मव्यतिरेकेण द्वितीयोपपत्तिरिति ॥ ब्रह्मभूतः स ए
वेह दक्षः पक्ष उदाहृत इति दक्षस्मृतेश्च ॥ अहमेदं देयं थावायुर्वनभेदेयं थानळः ॥ स्थानभेदेयं थासूर्यस्तद्वदात्मा विभिद्यत इति मोक्षधर्मवचनाच्च ॥ आत्म
नश्च परस्यापि यः करोत्यंतरोदरं ॥ तस्य भिन्न इहो मत्स्यं विधेदेभयमुल्बणमिति भागवते भेदस्य निहितत्वाच्च ॥ भेददर्शनमास्थाय मुक्तिं वा ॥ स्थिति येनराः
ते महाघोरसंसारे यतं येन संशय इति स्कांदश्च ॥

84

14 वेदानापरिभाषाप्रकारिका

२०४

दाभेदवचनश्रवणसंजातबहुविधसंशयस्यानित्यत्वनिश्चयसांजिहासितमेहंदादिहिरण्यगर्भान्तवैषयिकानंदस्याचार्यवानपुरुषोवेदेत्यादिवाक्य
 श्रवणसंजातगुरुविज्ञासस्यस्वरूपनिश्चयायवेदान्तश्रवणाद्यंगीकारात्॥ अभेदज्ञानस्वात्मानंदहेतुवेदान्तश्रवणेसत्यमित्वाप्रवृत्तिर्दुर्वसनावशात्॥ यथा
 दुर्गंधवासनाविस्मिदहृदयः स्रक्करः पुष्पवाटिकायांसंचरन्निपितदनाघ्राणेनव्यवहितमपिहेयषदार्थेदुर्वसनावशादाघ्रायतत्रैवप्रवर्तते॥ तस्मान्नि
 रस्तसमस्तकेत्रस्वप्रकाशानंदार्विर्भावएवमोक्षइति सिद्धं॥ आद्यमुदाहरतियथेति॥ ननुतवहस्तेसुवर्णमित्यासौपंदेशस्य प्राप्तसुवर्णप्राप्तिनाकंतुप्राप्ति
 ज्ञानद्वारातज्ज्ञान्यसुखस्यवस्तुतः प्रागनिवृत्तस्यानिवृत्तिरिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति चेन्न॥ एतावन्तं कालं प्राप्तमेव सुवर्णमिदानीं प्राप्तमिव प्राप्यते
 निवृत्तमप्यनिवृत्तमिव निवर्तत इति॥ प्राप्तिपरिहारयोरीष्यकृत्वेनानुभयमानत्वात्॥ तदुक्तं॥ आत्मा तु सततं प्राप्तोप्यप्राप्तवदविद्यया॥ तन्नाशो प्राप्तवदिति॥
 स्वकर्णाभरणं यथेति भावः॥ ननु कर्मणैव हि संसिद्धिमाप्सि ता जनकादय इत्याद्यागमात्कर्मण एवमोक्षहेतुत्वमिति शंकां निराकर्तुमाह सचेति॥ मोक्ष इत्यर्थः॥
 तथा चोक्तागमस्य जाले नवयं जीवाम इति वृत्तपरंपरातत्साधनपरत्वं॥ सिद्धिश्च स्वज्ञानसाधनपरत्वं व्याख्येयं॥ अन्यथानकर्मणो प्रजयाधनेनेति श्रुति
 विरोधः स्यादिति भावः॥ ननु यदेव विद्यया करोति श्रद्धयापनिष्ठादातदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुत्या ज्ञानस्य कर्मेशयता विगमात् कथं मोक्षसाधनमित्याशंक्य
 तस्य प्रकृतोद्गाथादिविशिष्टविषयात्त्वान्न दोष इत्यभिप्रेत्य मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वे श्रुतिं प्रमाणयति॥ तमेवेति॥ तं परमात्मानं विदित्वा मत्संनैतीत्यने